

Türkiye’de burjuva devrimi (1908-1923)

Alp Yücel Kaya

“Türkiye’de bir inkılap oldu: Burjuva inkılabı. Bu inkılap Türkiye’nin tarihi inkişaf seyrinde ileriye atılmış bir adımdı, fakat son adım değildir.”¹

Giriş

Türkiye’de burjuva devrimi olmuştur; 1908 bu devrimin ilk, 1923 nihai aşamasıdır. Ancak devrim daha da uzun döneme yayılan, kapitalizmin gelişim sürecinde ortaya çıkan sınıf mücadelelerinin bir ürünüdür.² Biz bu makalede bu mücadelelerin ana duraklarını ele alacak, 1908 ve 1923 burjuva devrimlerinin gelişimini tartışacağız. Türkiye’de burjuva devrimi sorunu, 1908 ve 1923 devrimleri üzerine oldukça yetkin incelemeleri içeren çalışmalar var.³ Biz bu çalışmaların ortaya

1 Nazım Hikmet, “Türkiye’de Amele Sınıfı ve Amele Meselesi”, *Yazılar (1924-1934)*, *Yazılar 2*, İstanbul: Adam Yayınları, 2001 [1991] s. 9-12.

2 E.P. Thompson İngiltere’de 1960’lardaki burjuva devrimi tartışmalarına müdahalesinde burjuva devrimini sınıf mücadeleleri ile örülmüş uzun döneme yayılan bir süreç olarak değerlendirir (...bu muazzam mimarinin parçaları, aslında çığır açan anlamda burjuva devrimini oluşturur/ “...pieces of that great arch which in fact, in the epochal sense, make up the bourgeois revolution”), E.P. Thompson, “The Peculiarities of the English”, *The Socialist Register*, cilt 2, 1965, s. 321. İncelememiz bu anlamda Thompson’un perspektifini izlemektedir.

3 Sungur Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri, cilt I: 1908-1980*, İstanbul: Yordam Kitap, 2016 (1992), s. 51-166; Hikmet Kıvılcımlı, *Yol Kitap 2: Yakın Tarihten Birkaç Madde*, İstanbul: Sosyal İnsan Yayınları, 2009; Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi*, İstanbul: Sosyal İnsan

koydukları çerçeve üzerinden ilerleyeceğiz ama onlardan farklı olarak burjuvazinin gelişimine, sınıf içi ve sınıflar arası çatışmalara ve özellikle bu çatışmaların ortaya koyduğu hukuki düzenlemelere daha fazla dikkat kesileceğiz, bir başka deyişle burjuva devriminin gelişimini burjuva hukukunun gelişimi üzerinden tartışacağız. Burjuva hukukunun gelişimine odaklanmak bize sınıflar arası mücadeleler kadar burjuva sınıfı içi mücadeleleri de ortaya koyma olanağı sağlayacaktır, bu şekilde Türkiye'nin uzun burjuva devrimine dair farklı bir perspektif geliştirmeyi umuyoruz.

Osmanlı İmparatorluğu'nda burjuvazinin gelişimi⁴

Dünyanın farklı coğrafyalarında olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da farklı ritimlerle de olsa kapitalist nitelikte gelişmeler (İngiltere'nin dünya ekonomisine hükmetmeye başlamasından önce) 18. yüzyılda kendini göstermeye başlamıştır.⁵ Burada yatan dinamik İstanbul ve diğer kentlerin iâşesi bağlamında iç ticaret ve Avrupa piyasasındaki hareketlenme ile birlikte dış ticaret üzerinden ortaya çıkmıştır; ama Osmanlı mali yapısında ziraat, esnafılık, imalat sanayii, madencilik ve ticaret alanındaki iktisadi faaliyetleri kapsayacak şekilde mukataa-iltizam sistemini hakim kılan dönüşümlerin tetiklediği dinamikleri de dikkate almak, hatta Osmanlı coğrafyasına özgü kapitalistleşmenin maliye sistemi dolayısıyla finans sektörüne bağımlı bir gelişme olduğunun da altını çizmek gerekir. Osmanlı iktisat tarihi literatürü 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir çerçeve içinde yeni bir "girişimci" sınıfın ortaya çıktığı konusunda hemfikirdir.⁶ Ama girişimcilik Osmanlı coğrafyasında yeni bir şey değildir, 18. yüzyılda yeni olan girişimcinin doğasının/yapısının değişmesidir: yerel ayan/eşraf arasından gelen ve mukataa-iltizam sisteminden beslenen yeni "girişimci" sınıf, 15.-17. yüzyıllarda merkezi bürokrasiye bağlı yönetici sınıflardan oluşan eski girişimci sınıfın önüne geçmeye başlamıştır.⁷ Bu eski ve yeni girişimciler birbirlerinden bağımsız gelişmemişlerdir, her ikisini de birbirine bağlayan özellikle ikincisinin palazlanmasını sağlayan vergilendirmede

Yayınları, 2007 [1965].

4 Bu bölümde daha önceki makalemizde geliştirdiğimiz çerçeveyi izliyoruz, bkz. Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", *Devrimci Marksizm*, sayı 45-46, 2021, s. 11-66.

5 Elena Frangakis Syrett, *Trade and Money: the Ottoman Economy in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries*, İstanbul: Isis Press, 2007; Elena Frangakis Syrett, *The Port-City in the Ottoman Middle East at the Age of Imperialism*, İstanbul: Isis Press, 2017; Özer Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

6 Gilles Veinstein, "Çiftlik Tartışması Üzerine", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 36-38; Özer Ergenç, "18. Yüzyılda Osmanlı Taşrasında Yerel İlişkilerin Yeniden Şekillenmesi" (yayımlanmamış bildiri), 21. CIEPO Sempozyumu, Budapeşte 7-11 Ekim 2014.

7 Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 21; Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas Naff ve Roger Owen (Ed.), Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977, s. 41, 366; Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, sayı 6, 1980, s. 329.

iltizam sisteminin yaygınlaşması ile bazı mukataaların (vergi kalemlerinin) ömür boyu iltizama verilmeye başlanmasıyla oluşan malikâne sistemi olmuştur. Mukataaları alan “malikâne sahipleri büyük çoğunluğu İstanbul’da ikamet eden, sayısı 1000 civarında bürokrat, asker ve ulemadan oluşan ve merkezi otorite ile bağlantısı, özdeşlik derecesine sıkı olan bir gruptu[r]”.⁸ Ama malikâne sahipleri mukataaların işletmesini kendileri üstlenmemektedir, bunları iltizama vermektedirler; bu şekilde sisteme dâhil olan mültezimler taşrada mukataa bölgesinde bulunan ve ayan ve eşraf olarak nitelendirilen kesimden oluşmaktadır; böylelikle çok katmanlı bir taşeronluk ilişkisi ve ağları ortaya çıkmaktadır; bu ilişkinin bir kutbu “merkezi otorite ile bağlantısı, özdeşlik derecesine sıkı”, bizim burjuva-bürokratlar olarak adlandırdığımız kapitalistleşen bir sınıf, diğer kutbu da taşra burjuvazisi olarak adlandırdığımız taşrada “yeni tür bir müteşebbis” olarak gelişen kapitalist bir sınıftan oluşmaktadır.⁹ Özetle girişimci sınıfların dönüşümünde ve Osmanlı coğrafyasında burjuvazinin ortaya çıkışında mukataa-iltizam sistemi belirleyici bir rol oynamıştır, bu ise burjuvazinin üretim organizasyonu dışında finans ve ticaretle de hakimiyetini şart koşmuştur. Diğer taraftan kapitalistleşmeyi mümkün kılan bu sistem kapitalist sınıf içinde de sınıf içi çatışma dinamiklerini barındırmıştır.¹⁰ Aralarındaki çatışma ve mücadelenin dinamiğini Mehmet Genç oldukça açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

Merkezi otorite ile özdeşleşmiş bulunan, menfaat birliği, haberleşme ve dayanışma bakımından ortak hareket edebilme kabiliyetini haiz, ileri derecede bütünleşmiş bir sosyal zümre olarak malikane sahipleri vergi hasılatından aldıkları nispi payı, mahalli sosyal ilişkilerde nüfuz sahibi bulunan ve bölgeyi tanıma, haber alma ve uygun personeli ucuza kullanabilme gibi vergilendirmede etkinlik sağlayan hususlarda bu nüfuzdan geniş ölçüde yararlanan bir başka zümreyi oluşturan mültezim ayanlarla sürdürdükleri bir mücadelenin sonunda belirledikleri için...¹¹

18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında sık rastlanan müsadere uygulamalarını, burjuva-bürokratların bu mücadelede denge aleyhlerine döndüğü zamanlarda başvurdukları bir uygulama ve siyasi güçlerinin bir yansıması olarak okumak mümkündür.¹² Çatışmada burjuva-bürokratların ellerinden kaymakta olan iktisadi ve siyasi gücü tekrar ellerine almak için yaptıkları ilk etkili müdahale 18. yüzyıl sonunda Nizam-ı Cedid reformları ile olmuştur. Bu dönemde büyük ve yüksek kâr getiren mukataalar malikâne sisteminden çıkarılmıştır, aynı zamanda mukataala-

8 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Birinci Baskı, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, s. 167.

9 Mukataalar üzerinden yapılan tahminlere göre 18. yüzyıl boyunca İstanbul merkezli girişimcilerin sayıları 1000 ile 2000 arasında değişirken, taşradaki girişimcilerin sayısı tüm unsurları ile birlikte 5000 ile 10 000 arasında değişmektedir, bkz. Ariel Salzmann, “An Ancien Régime Revisited: ‘Privatisation’ and Political Economy in the Eighteenth-Century Ottoman Empire”, *Politics and Society*, cilt 21, sayı 4, 1993, s. 402.

10 Rifa’at Ali Abou-el-Haj, *Modern Devletin Doğuşu, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Oktay Özel ve Canay Şahin, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000, s. 121.

11 Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 168.

12 Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 26-33.

rın ikinci elden iltizama verilmesi engellenmeye çalışılmıştır. 1780'lerle birlikte Darbhâne-i Amire tarafından zapt ve idare olunmaya başlayan mukataalar içinde çiftliklerin sayısının yavaş yavaş artmaya başlamasının da altını ayrıca çizmek gerekir.¹³ Bu şekilde hem taşra burjuvazisinin iktisadi kaynaklarına müdahale edilmeye, hem de burjuva-bürokratlara yeni bir yatırım portföyü ortaya çıkmaya başlamıştır, bu gelişme burjuva-bürokratların çiftlik yatırımlarının özellikle Tanzimat dönemine damga vuracak boyutta olmasını sağlayacaktır. Bu ve benzeri tedirgin edici müdahaleler taşradaki burjuvazinin hareketlenmesi ve sonrasında 1808'deki merkezi iktidara ortaklıklarını vurgulayan Sened-i İttifak ile sonuçlanmıştır. Yerel güçlerin temsilcisi olarak sadrazamlık görevinde bulunan Bayraktar Mustafa Paşa'nın aynı yıl çıkan ayaklanmada ölmesi ile bu iktidar ortaklığı kısa ömürlü olmuştur. Sonrasında burjuva-bürokratların müdahaleleri daha baskın hale gelmiştir.¹⁴

Bu çerçevede İzmir voyvodası Katipzade Mehmed Efendi'den bahsetmek dönemin iktisadi ve siyasi dinamikleri kadar sınıf içi mücadelenin şiddetini göz önüne sermek için faydalı olacaktır. Katipzade, Osmanlı merkezi idaresinin Britanya ile girişilen savaş sırasında (1807-1809) koyduğu tüm yasaklara rağmen Britanya'nın Osmanlı coğrafyasına ticaretini tekelinde bulunduran *Levant Company* ile yakın ilişki içinde olmaya devam etmiştir. İzmir'de bulunan tüm İngiliz mallarının tespiti ve el konulmasına yönelik başkentten gelen emre karşılık voyvoda Katipzade "İzmir'de hiçbir İngiliz malı ve benzeri şey tespit edilmediğini" bildirmekle kalmamış, İngiliz mallarını korumaya almış, bu malları kendi kiraladığı gemilerle malların sahiplerine göndermiştir. Hatta sonrasında Katipzade'nin de talebiyle, bu iş birliği karşılığında kendisine Britanya hükümeti tarafından İzmir'den Trieste'ye pamuk ihracı izni verilmiştir. Katipzade'nin benzer iş birliğini Amerikan tüccarlarıyla da gerçekleştirdiğine dair kanıtlar vardır. Katipzade'nin 1816'da İzmir körfezinde bir gemide Koca Hüseyin Paşa tarafından boğdurulmasından da anlaşılacağı üzere burjuva-bürokratlar taşra burjuvazisinin pek de paylaşımcı olmayan bu tür bireysel çıkar odaklı girişimlerini pek hoş görmemişlerdir.¹⁵

Bu bağlamda taşradaki ayan ve eşrafa asıl darbe malikâne sisteminden çıkarılan mukataaların burjuva-bürokratlara iltizama verilmesi ile olmuştur. Kontrolü merkezi hazineye geçen mukataalar, 1811'den 1839'a kadar merkezden atanan vali, mütesellim ve voyvodalara iltizama verilmeye başlanmıştır.¹⁶ Bu arada Nizam-ı Ce-

13 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII: yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986, s. 102-103.

14 Burada ayrıntısına giremeyecek olsak da not etmemiz gerekir ki Avrupa mamul mallarının rekabetiyle çözülmeye başlamış (Yeniçeri Ocağı ile içi içe geçmiş) zanaatçı sınıflar da piyasalaşma önündeki engelleri kaldırmayı kendine görev belleyen burjuva-bürokratlara ayak bağı olmaktadır; 1808 olayları çerçevesinde kuvvetli bir muhalefet odağı olarak ortaya çıkan bu sınıfların tasfiyeleri Yeniçeri Ocağı'nun 1826'da kapatılması ile olacaktır.

15 Gülay Tulaşoğlu'nun ABD ve Britanya arşiv kaynaklarından yaptığı araştırma Katipzade'nin Osmanlı arşivlerinde görünmeyen faaliyetlerini ortaya koyabilmek açısından çok önemlidir, bkz. Gülay Tulaşoğlu, "Merkezi Kısıtlamalar Yerel Özgürlükler: İzmir Voyvodası Katipzade Mehmed Efendi" *İzmir Belediyesi'nin 150. Kuruluş Yıldönümünde Uluslararası Yerel Yönetimler Demokrasi ve İzmir Sempozyumu*, 15-16-17 Kasım 2018, *Bildiriler*, İzmir: İzmir Akdeniz Akademisi, 2019.

16 Mehmet Genç, "İltizam", *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, s. 157. Bunun yanında vakıfların idaresinin 1826 yılında kurulan Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'nde merkezileştirilmeye başlamasını da aynı yönde bir gelişme olarak

did’le başlayan süreci burjuva-bürokratların kabuk değiştirmesi (belki de İstanbul merkezli sınıf içi bir mücadele) olarak da görmek gerekir. 17. ve 18. yüzyıllarda özellikle malikâne sahipliği üzerinden yükselen, vezir ve paşa “kapı”larına dayalı girişimci burjuva-bürokratların yerini mukataa iltizamları üzerinden yükselen bireysel girişimci burjuva-bürokratlar almıştır.¹⁷ Bu süreç sonucunda “XIX. yüzyılın ilk yarısı içinde bütün vergi iltizamlarının tek dağıtıcısı haline gelen merkezî devlet ve onun adına hareket edenler, daha önce malikâneci ve taşra ayanının aldıkları rantı büyük ölçüde kontrol altında tutmayı başar[mışlardır]”.¹⁸ Ama kontrolün tam anlamıyla sağlanamadığı burjuva-bürokratların iltizam sisteminin “kendi çıkarına bak[anların] ... gadir ve zulümden ibaret”¹⁹ olduğunu (Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile) ilan etmelerinden bellidir. Bu durumda sistemi kaldırarak kendilerinin de bindikleri dalı kesmeye bile yelteneceklerdir. Tabii ki 1840-1842 arası yaşanan mali kriz siyasi krizin uzlaşmayla sonuçlanmasına neden olmuş, iltizam 1842’de yenisinden, yine burjuva-bürokratların dizginleri altında, uygulanmaya başlanmıştır.²⁰

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Osmanlı coğrafyasına özgü kapitalistleşme maliye sistemi dolayısıyla finans sektörüne bağımlı olmuştur. Bu çerçevede mukataa-iltizam sisteminde kilit rol oynayan, burjuvazi fraksiyonlarının yatırımlarında finansman sağlayan sarraf-tüccarları²¹ unutmamak gerekir.²² Ama finans burjuvazisini temsil eden sarraf-tüccarlar diğer burjuvazi fraksiyonlarının gölgesi konumunda kalmışlardır. Mücadele ön planda burjuva-bürokratlar ile taşra burjuvazisi arasındadır, sarraf-tüccarların kaderi güç mücadelesinde kiminle iş birliği içinde olduklarına bağlıdır. Burjuva-bürokratların Galata bankerleri adını alacak yüksek finansla (*haute finance*), taşra burjuvazisinin ise alt finansla (*petite finance*) içli dışlı

not etmek gerekir.

17 Burada ayrıntısına giremeyeceğiz ama bu dönüşümün burjuva-bürokratların gelişimini tartışmak için oldukça önemli olduğunu söylememiz gerekir, vezir ve paşa kapılarına dair öncü çalışma Rifa’at Ali Abou-el-Haj’a aittir: “The Ottoman Vezir and Pasa Households 1683-1703: A Preliminary Report”, *Journal of the American Oriental Society*, cilt 89, sayı 3, 1974, s. 467-475. Osmanlı toplumunda kapılar hakimiyetine geçişi II. İmparatorluk başlığı altında inceleyen önemli bir inceleme için bkz. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, New York : Cambridge University Press, 2010. Kısaca bahsettiğimiz kabuk değişimi üzerine ayrıca bkz., Fatma Eda Çelik, *Kişisel İktidardan Millet Meclisine Saltanattan Cumhuriyete*, Ankara: İmge Kitabevi, 2022, s. 248-251, 256.

18 Genç, “İltizam”, s. 157.

19 “Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839)”, *Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu)*, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (derl.), Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006, s. 2.

20 Alp Yücel Kaya, “In the Hinterland of Izmir: Mid-nineteenth Century Traders Facing a New Type of Fiscal Practice”, *Merchants in the Ottoman Empire*, Suraiya Faroqhi and Gilles Veinstein (Ed.), Leuven: Peeters, 2008.

21 Sarraf-tüccar tanımlamamız Hikmet Kıvılcımlı’nın Türkiye tarih yazımında önemli yer tutan “tefecî-bezirgân” tanımlamasını hatırlatacaktır, bu şekilde tanımladığımız sınıfın daha sınırlı bir çevreyi, tefecî-bezirganlığın bir alt kategorisini temsil ettiğini belirtmek isteriz.

22 Bu noktada iltizam sistemi ile finans piyasaları ve ticaretin iç içe geçmişliğini vurgulamak faydalı olacaktır. İltizam sisteminde, İstanbul’da açılan vergi kalemi ihalesini alan girişimci (mültezim) bu yatırımı sarraftan aldığı kredi ile yapmaktadır; ihale miktarını devlete öderken, kendisi de vergi tahsili için vergi kaynağına dönmektedir, işin doğası (kârlılık) verdiğinden daha fazlasını toplamasını gerektirmektedir; öşür vergisi iltizamında vergiler köylerde/çiftliklerde (çoğu zaman) aynı olarak mültezimler tarafından toplanmakta, sonrasında tüccarlar tarafından depolanmakta ve taşınması yapılmaktadır. Böylelikle iltizam, sarraf, mültezim ve tüccarın iç içe geçmiş faaliyetleri ile gerçekleştirilmektedir.

olduğu yönünde bir genelleme rahatlıkla yapılabilir. 1839-1842 arası iltizam sistemi kalkmış olmasına rağmen burjuva-bürokratlarla iş birliği içinde olan sarraf-tüccarlar mali sistemde poliçe gönderimi ile önemli rol oynamaya devam etmişler²³, 1842-1852 arası kurdukları Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları ile iltizam sistemini yönetmişlerdir.²⁴ Merkezi hükümetlerin öşür vergilerini 1842 sonrası ihaleye başlamasıyla burjuva-bürokratlar taşra burjuvazisini sarraf-tüccarlar aracılığıyla epey sıkıştırmıştır; bu tür bir taarruz sarraf-tüccarlar arasında çiftlik yatırımlarını bile gündeme getirmiştir.²⁵ Burjuva bürokratlarla sarraf-tüccarların taşra burjuvazisine karşı iş birliği içindeki diğer müdahalesi yerel kredi piyasalarını düzenleyen (1848, 1852, 1864 tarihli) murabaha nizamnameleri aracılığıyla olmuştur. Bu nizamnameler taşra burjuvazisinin temellendiği yerel güç ağının parçalanması kadar yerel borçlanmanın taşra burjuvazisinden finans sermayesine (bankalara) yönlendirilmesini de hedeflemiştir.

Bu rekabet ve çatışma içindeki burjuva sınıfların içine özellikle Avrupa piyasaları ile kurdukları bağlarla dış ticaret üzerinden gelişen ticaret burjuvazisini de eklemek gerekir. Bu sınıf 18. yüzyıl sonu itibariyle iç piyasa ve aracılıkla yetinmeyip dış piyasalara doğru “bırakınız geçelim” taleplerini yükseltmişler, bu talepler de 1800’lerin hemen başından itibaren burjuva-bürokratlar yönetimindeki merkezî idare tarafında yankı bulmaya başlamıştır. Berat alarak (gayrimüslimler) “Avrupa Tüccarı” ve (Müslümanlar) “Hayriye Tüccarı” olarak adlandırılarak seyahat, ticaret ve vergilendirmede kolaylıklar edinmişler, yabancı tüccara dayalı dış ticaretin geleneksel iş bölümünde kendilerine yer açmaya başlamışlardır.²⁶ Bu gruba 19. yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz’in liman kentlerine yerleşmeye başlayan ve yabancılıkları neredeyse kâğıt üstünde kalan (sonradan Levanten olarak adlandırılacak) Avrupalı tüccarları da eklemek gerekir.²⁷ 1838 Balta Limanı Antlaşması (ve art arda imzalanan diğer anlaşmalar) ile yabancı tüccarların ticaretini kolaylaştıracak şekilde ihraç yasağının, yed-i vahidin ve malların nakli için uygulanan tezkire usulünün kaldırılmasının yanında gümrük vergilerinde de düzenlemeye gidilmesi bu son gruptan olanları iyice imtiyazlı hale getirmiştir; bu tüccarların yabancılık ve yerlilik arasında gidip gelerek faydalandıkları ayrıcalık ve muafiyetler çerçevesinde

23 Alp Yücel Kaya, “Les racines agraires d’un entrepreneuriat capitaliste, Les domaines fonciers de la famille Baltazzi à l’arrière-pays d’Izmir au XIXe siècle”, *Rives Méditerranéennes*, sayı 59, 2019, s. 122.

24 Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları için bkz. Araks Şahiner, *The Sarrafs of İstanbul: Financiers of the Empire* (basılmamış yüksek lisans tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 1985, s. 84. Ayrıca bkz. Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sarraflık: Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)* (çev. Erol Üyepazarcı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.

25 Kaya, “Balkanlar ve Batı Anadolu’da...”, s. 24-29.

26 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, cilt I 1580-1850*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974, s. 71-73; Musa Çadircı, “II. Mahmud Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Halil İnalcık ve Osman Okyar (Ed.), Ankara: Meteksan, 1980, s. 237-241; Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1983, s. 87-100; M. Macit Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnamesi ve Mecelle Işığında Osmanlı Ticaret Hukuku*, Ankara: Lotus Yayınevi, 2005, s. 22-23.

27 Marie-Carmen Smyrnelis, *Une société hors de soi: identités et relations sociales à Smyrne au XVIIIe et XIXe siècles*, Paris: Peeters, 2005.

İzmir ve Selanik gibi liman kentlerindeki Avrupalılar iyice yerelleşmiş, yereller de iyice Avrupalılaşımlardır. Yükselen ticaret burjuvazisi bu süreçte içinde taşra burjuvazisinin de bulunduğu eski aracı sınıfları bertaraf etmiş, bir tarafta üreticiden limanda satışa kadar dış ticarete, diğer tarafta hem toptan hem perakende olmak üzere iç ticarete etkin hale gelmiştir.²⁸ 19. yüzyılın ortasından itibaren taşra burjuvazisinin diğer rakibi olarak ortaya çıkan bu sınıf özellikle ticaret hacmi katlanarak artan liman kentlerinde²⁹ yatırımlarını çeşitlendirmiş, gemicilik, sigortacılık, iltizam, sarraflık, bankacılık, madencilik ve büyük ölçekli imalat sanayiinde de öne çıkmış bir finans kapital özellikleri kazanmaya başlamıştır.³⁰ Bu sınıf içerisinde Levantenler ve Osmanlı tebaası gayrimüslimler ağırlıkta olduğu gibi giderek artan sayıda Müslüman sermayedarın da varlığının altını çizmek gerekir.³¹ Diğer taraftan, yatırımları çeşitlendirmekten bahsederken burjuva bürokratların Boğaziçi’nde vapur işletmek için 1850’de kurdukları Şirket-i Hayriye’den bahsetmemek de olmaz. Şirket’i kurma fikri sonradan ikisi de sadrazam ve nazırlığa yükselecek olan (dönemin Dîvân-ı Hümâyûn’a bağlı Âmedî Kalemi’nin âmiri) Fuad Efendi ve (dönemin Meclis-i Maarif üyesi) Cevdet Efendi’den çıkmıştır; sermayesi sultan ve valide sultanı bir kenara koyarsak başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere, üst düzey bürokratlar (serasker, tophane müşiri, kaptan paşa, şeyhülislam, valiler, vd.), sarraflar ve bankerlerin hisselerinden oluşmuştur.³²

Eşitsiz ve bileşik gelişme dinamikleri ile tanımlı bu çerçevede gelişen kapitalist sınıf içinde iki ayrı fraksiyonun ortaya çıktığını, ikisinin de kendi hakimiyetlerini inşa etmede farklı yollar izlediğini görüyoruz. Burjuva-bürokratlar ve onlarla iş birliği içindeki finans burjuvazisi (sarraf-tüccarlar) ve ticaret burjuvazisi genel ve evrensel bir hukuk arayışındayken, taşra burjuvazisi kırsaldaki görenek hukukuna

28 Mübahat S. Küttükoğlu, “Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri”, *150. yılında Tanzimat*, Hakkı Dursun Yıldız (Ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992; Elena Frangakis-Syrett, “Implementation of the 1838 Anglo-Turkish Convention on İzmir’s Trade: European and Minority Merchants”, *New Perspectives on Turkey*, sayı 7, 1992, s. 91-112.

29 1840-1910 arası ihracatı 3.4 kat, ithalatı ise 5 kat artan İzmir Doğu Akdeniz’in en büyük ihracat limanı hale gelmiştir, bkz. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago: the University of Chicago Press, 1980, s. 82.

30 Küttükoğlu, “Tanzimat Devrinde Yabancıların...”, s. 97-99; Elena Frangakis-Syrett, “Western and Local Entrepreneurs in İzmir in the 19th and Early 20th Centuries”, *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu*, Tuncer Baykara (Ed.), Akademi Yayınevi, İzmir, 1994, s. 83-84; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, İstanbul: Belge Yayınları, 1993, s. 62-66.

31 1851-1896 arasında İzmir kadı mahkemesinde servetleri 50.000 kuruşun üstünde tespit edilen 52 kişinin 36’sı Müslümandır, ekonomik durumlarını incelediğimizde, fiyatların sabitliği varsayımı altında, bunlar arasındaki en düşük servete sahip olan kişinin İstanbul Kapalıçarşı’da iki, en yüksek servete sahip kişinin de yine aynı yerde yüz dükkân alabileceği görülmektedir. Abdullah Martal, *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, Ankara: Yazıt Yayıncılık, 2007, s. 78-79; İstanbul Kapalıçarşı’daki dükkanların maliye yetkilileri tarafından 1874’te belirlenen kıymetlerinin ortalaması 24 000 kuruştur, bkz. BOA, ML.VRD. 3812. 1885’te kurulan İzmir Ticaret Odası ve 1892’te kurulan İzmir Ticaret Borsası’nın her ikisinde de kent ekonomisinde ön plana çıkan gayrimüslim kadar Müslüman sermayedarlar önyak olmuştur. 1884 yılında İzmir Ticaret Odasını kurmak için hazırlık yapan 15 kişilik heyetin 8’i Müslüman, 7’si gayrimüslimlerden oluşmuştur, bkz. Erkan Serçe, Ferlal Örs ve Mehmet Şakir Örs, *19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla İzmir Ticaret Odası Tarihi*, İzmir: İzmir Ticaret Odası, 2002, s. 33-34.

32 Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri, cilt 1*, İstanbul: Orion Yayınevi, s. 33. Şirket-i Hayriye’nin kuruluşu Hikmet Kıvılcımlı’nın Türkiye’de kapitalizmin gelişmesi sürecini ele alırken üzerinde özellikle durduğu bir konudur, bkz. Kıvılcımlı, *Türkiye’de...*, s.28-29.

dayanmakta ve onu korumaya çalışmaktadırlar.³³ İlk sınıf feodal bağlardan kopma arayışında devrimci özellikler taşıyan, ikinci sınıf, sınıf içi rekabette konumlarını korumak için feodal bağlarından kopamayan bir gelişim göstermiştir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk önce 18. yüzyıl sonunda Nizam-ı Cedid, sonrasında 1839'da Tanzimat dönem ve reformlarını literatürdeki hâkim değerlendirmeler doğrultusunda merkezileşme, modernleşme veya batılılaşma süreç ve çabaları olarak değil, sınıf çatışmasının yansıması olarak görüyoruz. 1839 sonrası Tanzimat dönemi burjuvazi içindeki rekabetin şiddetini arttırdığı ve burjuva-bürokratlar, finans ve ticaret burjuvazisinin genel ve evrensel bir hukuk düzeni inşası ile taşrada kendilerine rakip olan burjuva fraksiyonunu sürklase etme çabası olarak ortaya çıkmıştır.

Burjuvazi içi mücadelede hukuk

19. yüzyılda meta üretiminin giderek yaygınlaşması özel mülkiyet hukukunun da inşasını gerektirmiştir. Bu çerçevede can, mal ve emlak emniyeti tesisini önceliğe alan Tanzimat reformları yasama meclislerinin kapsamlı bir kanunlaştırma hareketini içermiş, dönemin liberal atmosferinde genel ve evrensel kural ve düzenlemeleri içeren kanunnamelerin (1840, 1851, 1858 Ceza Kanunnameleri, 1850 Ticaret Kanunnamesi, 1863 Deniz Ticareti Kanunnamesi, 1847 ve 1860 Tapu Nizamnameleri, 1858 Arazi Kanunnamesi, 1876'de Mecelle ve hatta 1876 Kanun-i Esasi, vd.) kodifikasyonu 1839 sonrasına damga vurmuştur. Bunlar arasında Fransız kanunlarından iktibas edilen 1850 Ticaret Kanunnamesi, 1858 Ceza Kanunnamesi ve 1863 Deniz Ticareti Kanunnamesi burjuva-bürokrat, finans ve ticaret burjuvazisi ittifakının talepleri sonucunda geçmişe bir çizgi çizerek ortaya çıkan hukuki düzenlemelerdir.³⁴ Diğerleri ise daha çok ortaya çıkan sınıf içi mücadeleleri yansıtan düzenlemelerdir. Tüm bu genel ve evrensel düzenlemelere rağmen özellikle çiftliklerin yoğun olduğu bölgelerde ortaya çıkan çatışma ve gerilimler çerçevesinde genel olarak toplumsal ve iktisadi ilişkileri, özel olarak mülkiyet ilişkileri ve emek biçimlerini düzenlemek ve kodifiye etmek üzere yerel komisyonların kurulduğu da görülmektedir.³⁵ Merkezi hükümetin bir temsilcisinin başkanlık ettiği bu komisyonlar, kuruldukları bölgenin farklı çıkar sahiplerini bir araya getirmişlerdir. Komisyonlar görenek hukuku ile tanımlanan yerel ortakçılık düzenlemelerini güncel çatışmalar çerçevesinde, toplumsal hiyerarşiyi dönüştürmeden çiftlik sahiplerinin çıkarları doğrultusunda yeniden kaleme alarak birer bölgesel nizamname üretmişlerdir. Bunlar merkezi hükümet tarafından da bölge ölçeğinde uygulanmak üzere onaylanırken aynı zamanda ait olduğu bölgenin toplumsal tarihine (daha çok uygulama alanı bulduğu

33 Christoph Kletzer, "Custom and Positivity: An Examination of the Philosophic Ground of the Hegel-Savigny Controversy", *The Nature of Customary Law*, Amanda Perreau-Saussine ve James Bernard Murphy (derl.), Cambridge: Cambridge University Press: 2007.

34 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1940; Gülnihâl Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi: Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci, 1839-1939*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.

35 Bu konuda ayrıntılı tartışma için bkz. Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da...", s. 17-24.

Balkanlar’da en azından I. Dünya Savaşı sonrasındaki toprak reformlarına kadar) damgasını vurmuştur. 1862’de Tırhala’da, 1842, 1849 ve 1859’da Bosna’da, 1847’de Yanya’da, 1850’de Vidin’de, 1855’te Canik’te, 1859’da Niş ve Leskofça’da, 1865’te Karaferiye’de, 1875’te Parga’da böylesine komisyonlar toplanmış ve bölgeye özel “çiftlikât nizamnameleri” hazırlanmıştır. Çiftlik yatırımları ile öne çıkan Tanzimat dönemi burjuva-bürokrat sınıfı kendi hareket alanlarını genişletme çabasıdadır, genel kural ve düzenlemeler ortaya koyan kanunname ve nizamnameler bunun yansımasıdır; ama taşradaki burjuvazi de görenek hukukuna dayalı imtiyazlı konumlarını korumak çabasıdadır. Çiftlikât nizamnameleri ile görülen tüm çiftlik sahibi sınıfların ortak konuma gelmesi ve çiftlikteki emekçi sınıflara karşı hepsinin imtiyaz sahibi olmasından başka şey değildir. Taşra burjuvazisi ancak imtiyazlarının korunması karşılığında diğer burjuva-bürokratlarla ortak konumda olmayı kabul etmiştir; dışardan gelen burjuva-bürokratlar da emekçi sınıflara karşı yüzyıllardır süren imtiyazların varlığına ses çıkarmamış, onların geçimlik haklarının kendi lehlerine sınırlandırılması için bastırmışlar, sınıf ittifakını bu alanda göstermekten çekinmemişlerdir.³⁶

Bu çerçevede kanunlaştırma hareketi içerisinde önem atfedilen 1858 Arazi Kanunnamesi’nin çiftlikler üzerine (çiftliklerdeki meraların tamamen çiftlik sahibinin kontrolünde olduğunu hükmeden 99. maddesi dışında) dişe dokunur başka bir şey söylemediğini not etmek gerekir, öyle ki Ömer Lütfi Barkan bu sessizlikten esef duymaktadır: “Arazi Kanunnamesinin bu çiftliklerin toprağı üzerinde çalışan köylünün toprak sahibiyle olan münasebetlerinden bahsetmeyişiye, teessüfe şayandır”.³⁷ Aslında esef duyulacak pek de bir şey yoktur, dönemin büyük mülkiyet sahibi ya da bu sınıflarla ittifak içinde olan hâkim sınıfları kendi çıkarları doğrultusunda Kanunname ile yalnızca küçük köylü tasarrufunda bulunan araziye dair düzenlemeler ortaya koymuşlar, çiftliklerdeki hareket alanını esnek bırakmışlardır. Ancak çiftliklere dair tansiyon yükseldiğinde (çiftlik sahipleri arasındaki sınıf içi çatışma alevlendiğinde) yerel nizamnameler formunda düzenlemeler gündeme gelmiştir.³⁸ Zaten çiftlik sahibi sınıf ile yakın ilişkide bulunan (aynı zamanda Arazi Kanunnamesi’nin de mimarı) Ahmed Cevdet Paşa’nın da Parga Çiftlikat Nizamnamesi bağlamında itiraf ettiği gibi, “bu çiftlikler hakkında temamiyle kavanin ve nizam-ı umumiyye ahkâmının icrasına kıyam olunacak olsa Rumeli alt-üst olur”.³⁹ Bir başka deyişle, Arazi Kanunnamesi’nin çiftliklere dair sessiz kalması ya da başka bir genel düzenlemenin gündeme gelmemesi çiftlik sahiplerinin huzursuz, Rumeli ve tabii ki de Anadolu’nun alt-üst olmaması içindir.⁴⁰

36 Bu sürecin ayrıntıları için bkz. Kaya, “Balkanlar ve Batı Anadolu’da...”.

37 Ömer Lütfü Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s. 369.

38 Kaya, “Balkanlar ve Batı Anadolu’da...”, s. 13-31.

39 Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40-Tetimme*, Cavid Baysun (haz.), Ankara: TTK, 1991, s. 143.

40 Dolayısıyla kendini küçük köylünün arazi tasarrufunu düzenlemekle sınırlayan Arazi Kanunnamesi’ne odaklanmanın 19. yüzyıldaki toplumsal çatışma ve gelişmeleri anlayabilmek için sınırlı bir perspektif sunduğunu savunuyoruz; Oya Köymen’in de uyardığı üzere, toplumsal dönüşümlerde asıl belirleyici olan büyük mülkiyete ve çiftliklere odaklanmak bize daha geniş bir perspektif açacaktır (Oya Köymen “Bahattin Akşit, Çelik Aruoba ve Nühket Sirman-Eralp’in

Taşra burjuvazisinin iktisadi çıkarları çerçevesinde yürüttüğü bu sert mücadele ile birlikte diğer rakibi finans ve ticaret burjuvazisinin özellikle yabancı sermaye ile işbirliğinin doğurduğu hukuku da es geçmemek gerekir: 1850 Ticaret Kanunnamesi, 1860'deki Kanunname Zeyli, 1861'deki Usul-i Muhakeme-i Ticaret, 1863'deki Deniz Ticareti Kanunnamesi, 1879'daki Teşkilat-ı Mehakim Kanunu ve 1879'daki Noterlik (mukavelat muharrirlikleri) Nizamnamesi ülkenin hızla içine girdiği kapitalist mübadele dünyasında burjuva düzeni tesisi için art arda ortaya çıkmıştır.⁴¹ Bu çerçevede taşra burjuvazisinin çiftlik sahibi olması hasebiyle arazi mülkiyeti ve arazi üzerindeki üretim ilişkileri üzerinden görenek hukukuna dayalı bir çizgi izlerken, özellikle iltizam sistemi üzerinden ticari ağlara bağlı olmasından dolayı evrensel hukuka dayalı çizgiyle de iç içe geçmeye başladığının altını çizmek gerekir. Diğer taraftan, özellikle yabancı sermayedarların mülkiyet tasarruflarının önünü açan, Levantenlerin zaten fiili tasarruflarını hukuki çerçeveye dahil eden 10 Haziran 1867 tarihli “Tebaa-i ecnebiyenin emlâk istimlâkine dair nizamnâme”nin de taşra burjuvazisinin inşa etmeye çalıştığı hukukta önemli bir delik açtığını da unutmamak gerekir.

Peki mübadele dünyası böylesine bir düzen alırken, bu dünyadaki faal şirketleri ve bunlar arasındaki ilişkileri ortaya koyan sözleşmeleri tanımlayan ve yine bunları burjuva dünyasında düzenleyen medeni kanunun eksikliği nasıl giderilecektir?⁴² Osmanlı İmparatorluğu'nda medeni kanun hazırlığı epey tartışmalı olmuştur, bu tartışma hem burjuvazi hem de bürokrasideki ikili yapıyı yansıtacak boyuttadır. Ticaret burjuvazisi, finans burjuvazisi ve burjuva-bürokratlar Fransız Medeni Kanunu'nu iktibas etme yönünde irade koyarlarken, taşra burjuvazisi ve bürokrasideki temsilcileri İslam hukukuna dayanarak muamelat hukukunu kapsayacak bir medeni kanunun (Mecelle'nin) kanunlaştırılması ve yürürlüğe konulmasında (1876) başarılı olmuşlardır. Tabii böylesine bir kanunlaştırma iktibas yoluyla alınan Ticaret Kanunnamesi ile uyumsuzluklar içermekte, sınıf içi mücadeleyi piyasa alanında da şiddetlendirmektedir. Özetle denilebilir ki, eşitsiz ve bileşik gelişme dinamiklerinden beslenen burjuvazi içi mücadele hukuk alanında da bir çatışma doğurmakta, bu çatışma da eşitsiz ve bileşik gelişme dinamiklerini daha da şiddetlendirmektedir.⁴³

Tebliğlerine İlişkin Yorum”, Türkiye’de Tarımsal Yapılar (1923-2000) (Türk Sosyal Bilimler Derneği Kongresi, 28-29 Nisan 1987, Ankara), Şevket Pamuk ve Zafer Toprak (haz.) Ankara: Yurt Yayınları, 1988). Arazi Kanunnamesi üzerine benzer bir yaklaşım (aynı zamanda kapsamlı bir tartışma) için bkz. E. Attila Aytekin, “Agrarian Relations, Property and Law: An Analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire”, *Middle Eastern Studies*, cilt 45, sayı 6, 2009, s. 943-4.

41 Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnamesi...*; Fatmagül Demirel, *Adliye Nezareti, Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2007.

42 Seven Ağır ve Cihan Artunç, “Set and Forget? The Evolution of Business Law in the Ottoman Empire and Turkey”, *Business History Review*, cilt 95, sayı 4, 2021, s. 713. Ayrıca bkz. Kenanoğlu, *Ticaret Kanunnamesi*, s. 132-139.

43 Burada Trotskiy'nin eşitsiz ve bileşik gelişme açıklamasını hatırlamakta fayda var: “Tarihsel sürecin en genel yasası olan ritmin eşitsizliği geri ülkelerin mukadderatlarında çok daha güçlü ve karmaşık bir şekilde ortaya çıkar. Dış zorunlulukların kamçısı altında, geri kalmış olan hayat sıçramalarla ilerlemek mecburiyetindedir. Bu ritimlerin eşitsizliği evrensel yasasından değişik aşamaların birbirine yaklaşması, farklı evrelerin birleşmesi, arkaik biçimlerin en modern biçimlerle alaşımı anlamında, daha uygun bir tanımlamanın yokluğunda *bileşik gelişme yasası* diye adlandırabileceğimiz bir başka yasa doğar.” Lev Trotskiy, *Rus Devriminin Tarihi, Cilt 1, Şubat Devrimi: Çarlığın*

Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketleri ile ilgili olarak Niyazi Berkes’in şimdiye kadar pek de dikkate alınmamış bir gözleminin altını çizmekte fayda var:

Medeni hukuku kanunlaştırma sorununda Fransız Medeni Kanunu’nu alma yanlıları ile Cevdet Paşa’nın görüşünde olanlar arasındaki çatışma bize o zamandan yarım yüzyıl önce Almanya’da medeni kanun yapılması konusu üzerine çıkan ünlü bir tartışmayı hatırlatır. Avrupa’da Napolyon Kodu’nun (Code Napoléon) açtığı çığır üzerine Alman medeni kanunu sorununu ele alan Anthon Thibaut’nun (1722-1840), 1814’te “Almanya için bir medeni kanun gerekliliği” üzerine yazdığı bir yazısı üzerine Friedrich Karl von Savigny (1779-1861) bir ulusun hukukunun, örneğin, tabii haklar felsefesine dayanarak rasyonel kurallar koymakla ortaya çıkmadığı görüşünü ileri sürmüştü. Ona göre hukuk, kanun yapıcıların koyacağı yargıların ürünü değildi. Hukuk halk inançlarından doğar, halk adetleriyle yerleşir, adalet uygulamalarıyla sağlamlaşırdı. Hukuk, bir ulusun hayatında sessizce yaşayan, o ulusun kendine özgülüğünün, kendisi olan ulusal benliğinin (Volksgeist’in) görünüşüdür. Medeni kanun yapmak, ancak ulusal benlikle yaşayan uygulamalara uymak koşuluyla onlara sadece biçimsel bir görünüş vermekten başka bir şey olamazdı. Başka bir deyişle, Savigny’ye göre hukuk, akla göre olması gerekeni değil, olanı ve yaşayanı yansıtır. Bu Thibaut-Savigny tartışmasında akılcı ya da devrimci hukuk görüşü ile romantik ve gelenekçi hukuk görüşü çarpışıyordu. Yarım yüzyıl sonraki Cevdet Paşa’nın görüşü de Savigny’nin görüşüne benzer.⁴⁴

Berkes’in buradaki tespiti uyarınca yukarda ortaya koyduğumuz rekabet ve çatışma içindeki sınıflardan burjuva-bürokratların Thibaut’cu (özünde Hegel’ci) bir çizgi, taşra burjuvazisinin ise Savigny’ci bir çizgi izlediklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ama kapitalizm gelişirken burjuvazinin iki fraksiyonunun çatışmasında ortaya çıkan kanunlaştırma hareketinin hem genel hem de yerel düzenlemelerde Savigny’ci çizgiye daha sadık kaldığını vurgulamak gerekir.⁴⁵ Burjuva-bürokratlar 1839’la birlikte hüküm sürmeye başlamalarına rağmen üstünlükleri ağırlıklı olarak siyasi ve iktisadi alanla sınırlanmıştır; hukuki alanda ise taşra burjuvazisine tavizler vermek ve Savigny’ci çizgiyi belli şartlarda kabullenmek durumunda kalmışlardır. Cevdet Paşa bu dönemin ve burjuvazisinin en karakteristik devlet adamıdır. Niyazi Berkes’in gözlemi de bu yöndedir:

Devrilmesi, çev. Bülent Tanatar, İstanbul: Yazın Yayıncılık, 1988 [1931-1933], s. 16.

44 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (yayına hazırlayan Ahmet Kuyaş), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012 (1973), s. 225. İlginçtir ki 1964’te yayımlanan, bu kitabın da temellendiği *the Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press)’de Thibaut-Savigny tartışmasına hiçbir atıf yoktur.

45 Ömer Lütfi Barkan 1858 Arazi Kanunnamesi’ni yorumlarken Savigny’nin kanunlaştırma anlayışına Berkes gibi bir atıf yapmasa da, onu çağrıştıran bir açıklama ortaya koyar, Hegel’in kanunlaştırma anlayışını da örtülü bir şekilde eleştirir: “Bu bakımdan ilk tespit ettiğimiz nokta, bu devir [Tanzimat] icraatının bu sahada ananesi olan orijinal bir hukuk sistemine dayanan ve tamamen taklit eseri olmayan muntazam bir Arazi Kanunnamesi vücuda getirmek teşebbüsünde bulunmuş olmasıdır... Bu suretle, Tanzimatın, dikkate şayan bir eseri olan 1274 tarihli Arazi Kanunnamesi toprak hukuku ananelerine sıkı sıkıya bağlı, makul ve mutedil bir tedvin hareketi olarak meydana çıktı.”; “Fillhakika, bu kanunname, hiçbir suretle, gayelerini sarıh bir şekilde tarif eden bir ideolojinin emrinde bütün hükümlerini muayyen gayelere göre şuurlu bir şekilde sistemleştiren ve hadisata kendisine mahsus yeni bir nizamı empoze etmek isteyen enerjik ve inkılapçı bir ruh taşımış adedilemez. Görenek, teamül bu kanunnameye tamamen hâkim bulunmuştur”, Barkan, “Türk Toprak Hukuku...”, s. 372, 374.

Cevdet Paşa, Tanzimat döneminin belki en büyük devlet adamı olduğu kadar o rejimin ikiliğinin de gerçek sembolüdür. İslâm bilimlerini ve bu arada fıkhi bir teknisyen olarak değil, onu kavramış, özünü ve kapsamını bilen, çağdaşlaşma tarihinin yürüyüşünü de anlamış olan bu açık düşünüşlü adam bizim bugünkü açımıza göre şeriatçılara kıyasla ilerici, sınırsız batılılaşma (daha doğrusu Fransızlaşma) yanlılarına kıyasla gelenekçi olarak gözüktür. Tarihi'nin birçok yerinde göstermeye çalıştığı gibi Cevdet Paşa, bu iki tutumun ikisinde de aşırılık ve mutaassıplık (dogmatiklik) olduğuna inanmış bir adamdı. Bundan ötürü, ne şeriat alanının ulemâ ve kadılar elinde başıboş gidişine, ne de Fransız elçisinin baskıları altında (Ticaret Bakanı Kabulî Paşa gibi) alafrangacıların Fransız Medenî Kanunu'nun olduğu gibi çevrilerek kabul edilmesine razı oluyordu".⁴⁶

19. yüzyıl burjuva hukukunun inşasında Savigny ve Hegel

Makalenin bu bölümünde Osmanlı coğrafyasından bir nebze uzaklaşarak burjuva devrimleri genelini ve burjuva hukuku gelişimi özelini düşünmekte fayda var. On sekizinci yüzyılda burjuvazinin kendi hareket alanını genişletme çabası iktisadi kaynakların tasarrufunda mutlak hakimiyeti sağlamaya da yönelikti. Bu durum hukuk alanında bir taraftan ortak ve karma mülkiyet yapılarının çözülerek özel mülkiyet yapılarına evrildiği, diğer taraftan adalet mekanizmalarının da giderek yerellikten çıkıp merkezileştiği bir süreçte tekil ve yerel özellikler taşıyan görenek-sel hukuk düzenlemelerinin piyasa alanının genişlediği ve derinleştiği ölçüde yerini genel ve evrensel düzenlemelere bıraktığı bir kanunlaştırma sürecini gündeme getiriyordu.⁴⁷

Bu çerçevede kapitalizmin doğurduğu eşitsiz ve bileşik gelişme dinamikleri 19. yüzyıl Prusyası'nda burjuva hukukunun gelişimine dair iki yolu tartışılır kılmıştır: Friedrich Karl von Savigny'nin başını çektiği, kökenini toplumların tarihsel gelişiminde, gelenek, görenek ve inançlarda bularak, Roma hukukuna bu bağlamda ayrı bir önem atfeden, tarihsel ve toplumsal sürekliliklerin altını çizen, dolayısıyla kişi-kişi ilişkilerini düzenleyecek bir hukuk inşasına dayanan tarihsel hukuk anlayışı (tarihçi hukuk okulu); Georg Wilhelm Friedrich Hegel ve onu izleyen Anton Friedrich Justus Thibaut'nun temsil ettiği, doğal hukuk teorisini temel alarak 1804 tarihli Fransız Medeni Kanunu örneğinde tarihsel ve toplumsal kopuşların altını çizen, evrensel ve rasyonel kanunlaştırma önerilerine, kişi-şey ilişkilerini düzenlemeye dayanan idealist hukuk anlayışı. Bu iki yaklaşımın dayanaklarını açmakta fayda var.⁴⁸

19. yüzyılın mülkiyet tartışmalarında Savigny'nin zilyetlik (possession) üzerine yazdığı kitabı önemli bir yer tutar.⁴⁹ Savigny bu kitapta yorumcular ve sistemciler

⁴⁶ Berkes, *Türkiye'de...*, s. 224.

⁴⁷ Peter A.J. van den Berg, *The Politics of European Codification, A History of the Unification of Law in France, Prussia, the Austrian Monarchy and the Netherlands*, Groningen: Europa Law Publishing, 2006.

⁴⁸ Ayrıca bkz. Alp Yücel Kaya, "Genç Marx ve 'Odun Hırsızlığı Kanunu Tartışmaları'", *İktisatta Bir Hayalet: Karl Marx*, Sevinç Orhan, Serhat Koloğlugil ve Altuğ Yalçıntaş (derl.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

⁴⁹ Friedrich Karl von Savigny, *Traité de la possession d'après les principes du droit romain*, (almancadan fransızcaya çev. Jules Beving) Brüksel: Société belge de librairie Hauman et comp., 1840

ayrımı yaparak eski ve güncel hukuk yetkelerinin, özellikle Pandekt’lerin, kararları ve yorumlarını tartışarak kendi yorumunu işlemektedir. Bu çerçevede zilyetliği ortaya çıkaran haklardan (içerikten biçime giden yoldan) ziyade zilyetliğin doğduğu haklar üzerinde (biçim ile içeriği ayırık tutarak) durmaktadır. Başka bir deyişle zilyetlik, kişilerin şeylerle ilişkisi değil, kişilerin kişilerle ilişkisi bağlamında tartışılmaktadır. Bunu da Roma mülkiyet hukukundaki medeni zilyet (*civil possession*), zilyet (*possession*), doğal zilyet (*natural possession*) ayrımıyla, zamanaşımı ile iktisap (*usucapio*) ve hacir, yani zilyetliğin korunması (*interdiction*) kavramları altında incelemektedir.⁵⁰ Aslında böylesine bir çalışma, verili mülkiyet tasarrufu yapısını muhafaza ederek dönemin mülkiyet meselesi ve tartışmalarına doğrudan müdahale etmek amacını taşımaktadır. Çünkü yeni bir mülkiyet rejiminin tesisi ve meşrulaştırılması sürecinde ortaya çıkan mülkiyet temelli çatışmalar ve bunların çözümünde atıf yapılan zilyetlik (*possession*) ve zilyetliği mülkiyete aktaran hakk-ı karar (*prescription*) kavramları oldukça günceldir ve özel mülkiyetin sorunlu inşasında ön plana çıkmaktadır. Bu noktada Savigny’nin diğer hukuçulardan farkı ise, nihayetinde verili mülkiyet tasarrufu yapısını zilyetlik üzerinden meşrulaştırırsa da mülkiyetin zilyetlikle başladığına dair yaygın liberal yoruma karşı zilyetliği hem olgu hem de hukuk olarak görmesi, mülkiyet zilyetlik bağını yadsımasıdır.⁵¹ Yani bir taraftan büyük toprak sahibinin zilyetliğini korurken, diğer taraftan yoksul köylülerin de zilyetlikten doğan haklarını tanımaktadır. Oysa liberal anlayış çerçevesinde toplum özel mülkiyetle tanımlıdır. Birey ya mülkiyet sahibidir ya da değildir; bu durum yoksul köylülerin zilyetlikle tasarruf ettiği kaynaklardan mahrum kalmalarını getirmektedir.

Savigny’nin 1840’ta Fransızcaya çevirilerek etkisini genişleten zilyetlik çalışması, 1839’da Hegel takipçilerinden, idealist kanunlaştırma faaliyetlerinin savunucusu ve tarihçi hukuk okulunun başlıca eleştirmenlerinden Eduard Gans ile arasında kamusal bir tartışmaya da konu olmuştur. Gans idealist bir kanunlaştırma savunusu çerçevesinde yaptığı çalışmada⁵² zilyetliğin bir hak değil bir olgu olduğunu savunarak, Savigny’nin zilyetlik dolayısıyla zilyet sahibinin hak sahibi olmasına dair deneyci ve tarihçi görüşünü tamamen reddetmiştir. Zilyetliği hacir (*interdiction*) ve zamanaşımı ile iktisap (*usucapio*) üzerinden tanımlayarak da meseleyi (döneminde hukuk dünyasının temeli ve amacı görülen) felsefe dışına çıkarttığını, teorinin de bu konuda bir söyleyeceği kalmadığını söylemiştir.⁵³ Hegel’ci hukuk incelemesi doğrultusunda⁵⁴, zilyetlik kişilerin şeylerle ilişkisi etrafında tanımlanmalıdır, çünkü kişiyi kişi yapan onun şeylerle ilişkisidir, mülkiyettir: “Mülkiyetin ussalığı ge-

[1803].

50 Donald R. Kelley, “The Metaphysics of Law: An Essay on the Very Young Marx”, *The American Historical Review*, cilt 83, sayı 2, 1978, s. 357.

51 Donald R. Kelley, *Historians and the Law in Post-Revolutionary France*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1984, s. 214, 219-220.

52 Eduard Gans, *Ueber die Grundlage des Besitzes*, Berlin: Eine Duplik, 1839.

53 Kelley, “The Metaphysics...”, s. 357-358; Kelley, *Historians...*, s. 214; Olivier Jouanjan, *Une Histoire de la Pensée Juridique en Allemagne (1800-1918), Idéalisme et conceptualisme chez les juristes allemands du XIXe siècle*, Paris: Presses universitaires de France, 2005, s. 55-63.

54 Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Tüze Felsefesi, Tüze Felsefesinin Anahatları ya da Anahatlarda Doğal Hak ve Devlet Bilimi* (çev. Aziz Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınevi, 2006 [1821].

reksinimlerin doyumunda değil, ama Kişiliğin yalın öznelliğinin kendini ortadan kaldırmasında yatar. İlk Mülkiyettedir ki Kişi us olarak vardır”.⁵⁵

Buradaki tartışma burjuva hukukun inşası kadar burjuva devrimi sorunsalında da kilitlenmektedir, Fransız Devrimi’nin doğurduğu yeni hukuk yeni sınıfsal konfigürasyon ve sınıf hakimiyeti ile doğrudan ilişkilidir: Hegel Fransız Devrimi ile ortaya çıkan özel hukuk kodifikasyonunu, Savigny bu tür devrimci düzenlemelere karşı geleneksel hukukun devamlılığını savunmaktadır; böylelikle Hegel burjuva sınıfının egemenliğinin konsolidasyonu ile devrimin muhafazasını talep ederken, Savigny devrim öncesindeki sınıfsal düzenin restorasyonu ile muhafazakar bir devrim talep etmektedir.⁵⁶ Ama işlerin Prusya veya Württemberg Krallığı’na gelince, Savigny için olmasa da Hegel için değiştiğini ayrıca not etmek gerekir. Napolyon sonrası, Alman devletlerinin “Tanzimat” döneminde Hegel hukukta devrimci pozisyonunu korurken siyasi düzenin (krallık ve kurumları altında) muhafazasından yana tavır alacaktır.⁵⁷

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda burjuvazi içi mücadele

Osmanlı İmparatorluğu’nda burjuvazi içi çatışmanın 1839-1871 arasında yoğunlaştığı ve burjuva-bürokratlar ile onların yakın çevresinde bulunan sarraf-tüccarlar ve ticaret sermayesinin (örneğin ikisinin de vücut bulduğu Baltazzi ailesi) döneme damga vurdukları, iktisadi çıkarları doğrultusunda hukuku da şekillendirdikleri görülmektedir. İltizam sistemi bu noktada hala kilit rol oynamaktadır ama bu dönemde bu sınıfın taşradaki yatırımlarını kolaylaştıran önemli etmen 18. yüzyıl sonu itibarıyla merkezi idarenin taşrada ayanların çiftliklerine el koymaya başlamasıdır. Çiftlikât-ı hümayun olarak adlandırılan, taliplerine işletmesi için Maliye Nezareti tarafından ihale edilen ya da satılan bu çiftlikler, özellikle 1820’lerde Tepedelenli Ali Paşa’nın kilerin de dâhil olması ile önemli bir yatırım portföyü oluşturmaya başlamıştır. Burjuva-bürokratların müdahil olduğu Tırhala, Yanya, Karaferiye ve Parga’daki çiftlikât nizamnamelerine konu olan çiftlikler 1820 öncesinde Tepedelenli Ali Paşa’nın kontrolündedir. Dolayısıyla burjuvazi içi mücadelede dönemlendirme yaparken bunu 1820’lerden alıp, 1875’teki Parga Nizamnamesi’ni de göz önüne alarak, 1876’ya kadar uzatmak daha tutarlı olacaktır. 1876’nın belirleyiciliği, I. Meşrutiyet’ten ziyade, II. Abdülhamid’in iktidarının başlangıcı ile ortaya çıkmaktadır. Sultan genellikle paşaların tasarruf ettiği çiftlikât-ı hümayunu Hazine-i Hassa Nezareti bünyesinde tamamen kendi kontrolüne almıştır. Nezaret, çiftlikleri artık eskiden olduğu gibi ihale etmemiş, burjuva-bürokratların gelir kaynağı olmaktan çıkartarak bizzat kendi idaresinde işletmeye başlamıştır. Ama Nezaret

⁵⁵ Hegel, *Tüze Felsefesi*..., s. 76.

⁵⁶ Kletzer, “Custom and Positivity...”, s. 147.

⁵⁷ Shlomo Avineri, *Hegel’s Theory of the Modern State*, London: Cambridge University Press, 1994 (1972), s. 72-80; Daniel Lee, “The Legacy of Medieval Constitutionalism In the ‘Philosophy of Right’: Hegel and the Prussian Reform Movement”, *History of Political Thought*, cilt 29, sayı 4, 2008, s. 601-634.

bununla da yetinmemiş çiftlik portföyünü yenilerini de ekleyerek genişletmiştir. Hazine-i Hassa’nın 1880’lerde Baltazzi’lerin birçok çiftliğine el koyduğunu bu bağlamda vurgulayalım. II. Abdülhamid’in çiftlikât-ı hümayunu kendi kontrolüne alması ve genişletme politikasının arkasında yatan sebepler literatürde muhtelif⁵⁸ ama kendisine rakip olası bir siyasi gücün iktisadi ayağını kesmek burada kilit rol oynamaktadır. Diğer taraftan, 1870’ler sonrasındaki dönemde öşür vergileri iltizamının daha küçük birimlere ve yerel mültezimlere ihale edilmeye başlanması⁵⁹ da buradan beslenen finans burjuvazisine (sarraf-tüccarlara) ve onlarla ittifak içinde olan burjuva-bürokratlara ayrıca darbe vurmuştur. Böylece, hem Hazine-i Hassa hem de öşür vergilendirmesi üzerinden pašaların iktisadi olarak temellendikleri alan neredeyse kurutulmuştur. Bir başka deyişle 1876, burjuva-bürokratların yatırımlarının sınırlanmasının tarihidir. Burjuva-bürokratlarla iş birliği içerisinde olan finans burjuvazisinin hükmü burjuva-bürokratların düşüşü kadar 1881’de Duyun-ı Umumiye İdaresi’nin kuruluşu ile (kamu finansmanında yabancı sermayenin iç ve dış borçlanmayı kontrol etmeye başlamasıyla) sönümlenmiştir. Böylece sınıflar içi mücadelede bir dönem tamamen kapanmıştır. Burjuva-bürokratlar, finans burjuvazisi ve ticaret burjuvazisi ittifakında sıraladığımız gelişmeler karşısında direnç gösterebilerek ayakta kalan yalnızca ticaret burjuvazisi olmuştur.

Diğer taraftan, 1876 sonrası Sultan çiftlikleri genişler ve iltizam ihaleleri adres değiştirirken, rakiplerinin elimine olması ve kendilerine yeni bir yatırım alanı açılması sonucu taşra burjuvazisi görece olarak güç kazanmaya başlamış, aralarına yeni palazlananların da dahil olmasıyla safları sıklaştırmıştır. 1876 sonrasındaki dönemde toprak sahibi gruplara ticaret burjuvazisi içerisinde palazlananlarla kendilerine farklı coğrafyalarda yatırım alanları arayan yabancı sermayedarları eklemek gerekir. Özellikle Batı Anadolu’daki artan tarımsal yatırımlarla her iki sermaye grubu da kendine önemli yer açmıştır.⁶⁰

Ortaya çıkan bir başka aktör ki onu da yabancı sermaye başlığı altında değerlendirmek uygun olur, ipek ve tütün üretimini (ağırlıklı olarak küçük üreticileri) bir nevi sözleşmeli üretim disiplini altında kontrol etmeye başlayan Duyun-ı Umumiye İdaresi ve Reji İdaresi (*Société de la régie cointéressée des tabacs de l’Empire ottoman*)’dır.

Bu üç toprak sahibi grubun (Sultan, taşra burjuvazisi, ticaret burjuvazisi/yabancı sermaye) çiftçi köylüleri sömürüleri ve giderek onları mülksüzleştirme yolunda talepleri ortak olsa da ilişkilerinin çatışmalı olduğu aşikârdır.⁶¹ Duyun-ı Umumiye’nin ipek ve tütün öşrünü tekeline almış olması bile tek başına yeterli-

58 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Homer Kitabevi, 2006, s. 189-195.

59 Nadir Özbek, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Aşar Vergisi ve Tahsilatı Ekseninde Toplum ve Siyaset, 1839-1925*, TÜBİTAK Proje No: 113K142, 2016, s. 113-138.

60 Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, İstanbul: Yordam Yayınları, 2007 (1974).

61 Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nden (BOA) birkaç örnek vermek gerekirse, Urla Kazası’nda Mısırlıoğlu Edvard Bey Gülbahçe Çiftliği’nde ortak alanların kullanımı (BEO 3187/239019/13.10.1325), Alaşehir Kazası’nda Haleblizade Hüseyin Ağa çiftliğindeki tütün üretimi (ŞD 2920/38/17.03.1304), İzmir’de tüccardan İbrahim Ağa tütün üretimi ve ticareti (ŞD 1383/12/06.05.1305), İzmir’de tüccarlık eden Bayındırlı Yorgi oğlu Atanas tütün ticareti (ŞD 3007/3/25.12.1318) üzerine Duyun-ı Umumiye ile anlaşmazlık ve çatışma içindedir.

dir, bunların üretimi ve ticaretini yapan taşra burjuvazisinin neredeyse eli ayağı kelepçelenmiştir. Bu durum karşısında Sultan ve hükümetin de aciz konumda olduğu açıktır, 1881-1907 arasında 26 yıl boyunca yürütülen müzakerelerde Büyük Güçler'in baskısı altında gümrük vergileri bile yükseltilememiştir.⁶² Sultan acizliğini 1901'de şöyle ifade etmektedir:

Bu ne müthiş haksızlık! Avrupalılar aralarında rahatça kabul ettikleri şeyleri, bize gelince reddediyorlar. Mali vaziyetimizin süratle kalkınmağa ihtiyacı var, bunun için de giriş [gümrük] vergisini %6'dan %11'e çıkarmak istiyoruz. Bu bizim sarih hakkımızdır! Hiç kimsenin söz söylemeğe hakkı yoktur. Buna rağmen sefir beyler itiraz etmektedirler. Böyle bir haksızlığa uğradığımız için, utançtan yüzümüz kızarmalı! Devletimizin gayet muğlak olan mekanizmasını kim işletmektedir?⁶³

Yine Büyük Güçler'in bastırması ile gündeme gelen Anadolu Islahatı (1895) ve Rumeli Islahatı (1902) çerçevesinde yabancı sermaye taşra burjuvazisini iyice cendereye sokmuştur.⁶⁴ Ama taşra burjuvazisi bunlara pek pabuç bırakacak gibi değildir. Özellikle 1903 Mürtzeg Anlaşması sonrası Fransız jandarma nizamnamesinden iktibas edilerek 1869 Asakir-i Zabtiye Nizamnamesi'nin yerini alacak 1904 Jandarma Nizamnamesi buradaki mücadeleyi çok açık göstermektedir. İktibas sonucu Hegel'ci çizginin hükmüne geçilecek gibi düşünülse de nizamnameye sızarak nizamnamenin ruhunu belirleyen iki madde ile taşra burjuvazisi ve Savigny'ci çizgi hükmünü korumuştur: jandarma kuvvetleri görev hiyerarşisinde eskiden olduğu gibi yerel meclislere bağlı kalacaklardır; jandarma kuvvetleri mesken aramada yargı birimlerinin değil yerel meclislerin yetkisi altında hareket edeceklerdir.⁶⁵

1876-1914 dönemi diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nda meta dolaşımının kolaylaşması için ulaşım ağlarının geliştiğini bir dönem olmuş, karayolları, demiryolları ve rıhtımların inşası hız kazanmıştır. Yabancı sermayenin ön ayak olduğu bu yatırımlar sigortacılık ve bankacılık faaliyetlerinin kurumsallaşmasını da beraberinde getirmiştir.⁶⁶ Bu gelişmelerin bir parçası olarak ortaya çıkan dış ticaret

62 Engin Deniz Akarlı, *The Problems of External Pressures, Power Struggle and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions*, (yayımlanmamış doktora tezi) Princeton: Princeton University Press, 1976, s. 178.

63 Akarlı, *The Problems of External Pressures...*, s. 178'de İngilizce çevirisi ile alıntılanan bu bölümü biz orijinali Fransızca olan (*Avant la débâcle de la Turquie, Pensées et souvenirs de l'ex-sultan Abdul-Hamid recueillis par Ali Vahbi Bey*, Neuchâtel: Attinger Frères, 1914) eserin Türkçe çevirisinden aldık, bkz. Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1975 (1974), s. 109.

64 Nadir Özbek, “‘Anadolu Islahatı’, ‘Ermeni Sorunu’ ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 9, 2009, s. 59-85; Gül Tokay, “Makedonya Reformları ve Güvenlik Güçleri”, *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, Evren Balta Paker ve İsmet Akça (Ed.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 124-146.

65 Kaya, “Balkanlar ve Batı Anadolu’da...”, s. 57-59; Ayrıca bkz. Alp Yücel Kaya, “Les enjeux de l’institutionnalisation de la Jandarma ottomane face aux conflits agraires au début du XXe siècle”, *Les gendarmeries dans le monde de la Révolution française à nos jours*, J.-N. Luc ve A.-D. Houte (Ed.), Paris: Presses de l’Université de Paris-Sorbonne, 2016.

66 Elena Frangakis-Syrett, “The Role of European Banks in the Ottoman Empire in the Second Half of the Nineteenth and in the Early Twentieth Centuries”, *Banking, Trade and Industry in Europe*, A. Teichova, G. Kurgan van Hentenryk, D. Ziegler (derl.), Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

fazlası yerel sermaye birikimine kaynak yaratmış, giderek kentleşen ekonomik yapı içerisinde hem kentsel altyapı yatırımları hem de kentsel tüketim maddelerinin üretimi gündeme gelmiştir.⁶⁷ Sermaye malları üretimi tüketim malları üretimi ölçüsünde olmasa da gelişme göstermiştir.⁶⁸ Kurulan sanayi yapısının geri ve ileri bağlantıları açısından önemli olacak demir fabrikaları ve dökümhanelerin faaliyeti diğer sanayi ile birlikte gelişmiştir. Diğer taraftan Amerikan İç Savaşı döneminde ortaya çıkan hammadde darlığı sırasında yükselişe geçen pamuk üretimi ve gelişen iç taleple birlikte tekstil sanayi yatırımları ivme kazanmıştır.⁶⁹ Bu gelişmeler yerli ve yabancı sermayedarlardan oluşan ticaret burjuvazisinin alanını oldukça genişletmiştir. Hatta 19. yüzyıl sonuna doğru ivme kazanan sanayi yatırımları ile bir sanayi burjuvazisinin de doğuşundan bahsetmek mümkün hale gelmiştir. Ama bu süreç yalnızca tüccar sermayesinin yarattığı bir sanayileşme süreci değildir, üretim sermayesinin de müdahil olduğu bir sanayileşme sürecidir. Bir başka deyişle bu süreç yalnızca ticaret burjuvazisi çekişli değildir, aynı zamanda üretim alanını (doğrudan ya da iltizam sistemi üzerinden) kontrol eden taşra burjuvazisi çekişlidir. Bu bağlamda Karaferye ve Uşak’taki iplik, şayak, dokuma yatırımlarının gelişimi oldukça çarpıcıdır.⁷⁰ Tabii ki farklı kanallardan beslenen bu sermayedarlar yoğun bir iktisadi rekabet içerisindeyler. Taşra burjuvazisi sanayi yatırımları aracılığıyla (iltizam ile ticaret ağlarına bağlanmasıyla birlikte) Hegel’ci çizgi ile bir kez daha hemhal olmaya başlasa da Savigny’ci ve Hegel’ci çizginin rekabeti bu alanda da kendini göstermiştir. Rekabetin kızışması sonucu, taşra burjuvazisi kendi çıkarlarını ticaret burjuvazisi ve yabancı sermayeye karşı koruyamayan Sultan’a karşı, emekçi sınıflarla da ittifaka giderek 1908’de devrimci bir pozisyon alacaktır.⁷¹ Ticaret burjuvazisi ve gelişen sanayi burjuvazisi ise Savigny’ci çizginin sınırlarını aşma yolunda devrime destek verecektir.

67 Eyüp Özveren, “Büyük Buhranda Bir Liman Kenti: İzmir, 1929-1932”, *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, sayı 6, 2003, s. 264-272; A. Gündüz Ökçün, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, cilt 27, sayı 1, 1972, s. 135-166; Salih Başkutlu, *Osmanlı Devleti’nde Değirmencilik Endüstrisi ve Buhar Değirmenleri*, İstanbul: Libra Kitap, 2022; Ruhat Alp, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir Endüstri Hamlesi: Modern Konserve Sektörünün Doğuşu (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden XX. Yüzyıla)*, İstanbul: Libra Kitap, 2022; Ruhat Alp, *Bakraçtan Şirkete Osmanlı İmparatorluğu’nun Süt ile İmtihamı (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden XX. Yüzyıla)*, İstanbul: Libra Kitap, 2021.

68 A. Gündüz Ökçün (yay. haz.), *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 179-180.

69 Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye...*, s. 181-186. Abdullah Martal, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresinde Sanayi ve Ticaret*, Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1992, 123-133.

70 Pınar Çakıroğlu-Bournous ve Costan Lapavitsas, *Capitalism in the Ottoman Balkans: Industrialisation and Modernity in Macedonia*, Londra: I.B. Tauris, 2019; Biray Çakmak, “XX. Yüzyıl Başında Uşak’ta Kurulan İplik Fabrikaları”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 1/2, 2008, s. 41-58; Donald Quataert, “Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860–1908”, *Journal of Social History*, cilt 19, sayı 3, 1986, s. 473–489.

71 Bu yönde bir yorum için bkz. Donald Quataert, “The Commercialisation of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914”, *International Journal of Turkish Studies*, 1 (2), 1990, s. 53.

1908 Hürriyet Devrimi

Burjuva sınıflar arasındaki ayrışma ve mücadeleler bu şekilde gelişirken ortaya çıkan ve Savigny’ci çizgiye meyleden burjuva hukuku Osmanlı coğrafyasındaki ilk birikim dinamiklerini belirlemiştir: Çiftlik sahipleri 1839-1876 arası ya Balkanlar’da olduğu gibi ortakçıların topraktentliğini tesis etmeye çalışmışlar, ya Batı Anadolu’da olduğu gibi köle emeğine başvurmuşlardır; 1876-1914 arası Batı Anadolu’da köle emeği kullanmaya devam ederken her iki bölgede de ortakçılarla birlikte mülksüz/leşmiş hizmetkarların da topraktentliğini aramışlardır. Her iki dönemde de Balkanlar’daki çiftlik sahipleri çiftlikât nizamnameleri, Batı Anadolu’dakiler ise borç bağı ile topraktentlik koşullarını oluşturmuşlardır. İlk birikimin ikinci aşamasına asıl damga vuran, çiftlik sahiplerinin 1876-1914 arasında çiftçilerin geçimlik hakları ve ortak alanlarına taarruza girişmesidir. Bir başka deyişle ilk aşamada çiftlikteki beylik arazi üzerinde emek disiplini hedeflenmiş, ikinci aşamada beylik arazinin çiftlikteki geçimlik hakların tanımlı olduğu diğer alanlar aleyhine genişlemesi emek disiplini ile birlikte hedeflenmiştir. Her iki aşamanın ortak alanlara yansması da farklı olmuş, ilkinde topraktentlik koşulları bağlamında ortak alan kullanımı kısıtlanmış, ikincisinde ortak alanlar ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. İşte bu koşullar altında, çiftliklerinden ihraç edilenlerin döneme dair birçok belgenin kullandığı tabirle, çiftçiler Selanik’te ya da İzmir’de “han köşeleri”nde sefalet çeker hale gelmişlerdir, bir başka deyişle proleterleşmişlerdir.⁷² Bu çerçevedeki çalışmalarımıza dayanarak, Balkanlar ve Batı Anadolu’daki gibi çok derinlikli olmasa da, benzer dinamiklerin Doğu Anadolu’daki emekçiler ve köylüler için de geçerli olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Hatta Balkanlar ve Doğu Anadolu’da kırsal alandaki emekçilerin koşullarının birbirlerine oldukça koşut olduklarını düşünmekteyiz.

Altınız çizmemiz gerekir ki Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk birikim sürecinin ortaya çıkışı ve tarımsal kapitalizmin gelişiminde dış piyasaların 19. yüzyılda giderek artan devindirici gücü kadar çiftlik sahibi sınıflar arası mücadele ve rekabet belirleyici olmuştur. Taşra burjuvazisi ile burjuva bürokratlar arasındaki karpışma Tanzimat’la doruğa çıkmış, ateşleyicisi öşür vergilerinin iltizama verilmesi olmuştur. Bu bağlamda mücadele üst seviyede çiftlik sahipleri ile sarraf-tüccarlar arasındadır. Alt seviyede ise çiftlik sahipleri ile ağır yükümlülükler altında bulunan ortakçı köylüler arasındadır. Bu süreçte bu ikinci çatışma daha da alevlenmiştir, hasılatın onda bir öşür çıkarıldıktan sonra paylaşımın ve yükümlülüklerin nasıl olacağı çatışmanın düğümünü oluşturmuş, yeni bir emek disiplini gündeme getirmiştir. Mukataa-iltizam sistemi içinde kendi çiftliklerindeki öşür vergilerinin de iltizamını alagelen taşra burjuvazisi bu kaynağı finans sermayesine (sarraf-tüccarlara) kaybedince kayıplarını çiftlik emekçilerinden çıkarmayı çözüm olarak görmüştür. Bu da zaten görenek hukuku içinde tanımlı yükümlülüklerin ağırlaşması ve özgür olmayan emek biçimlerinin (topraktentlik ve borç bağı gibi) ağırlaşarak gündeme gelmesi ile sonuçlanmıştır. Böylece 1839-1876 arasında taşra burjuvazisi ile burjuva bürokratlar arasında kızışan rekabet dahilinde oluşturulan emek disipli-

⁷² Örneğin Selanik Vilayeti Langaza Kazası’ndaki İstavroz ve Viraste Çiftliği sakinleri, BOA, TFR.I.SL 115/11479/15 C 1324.

ni öşür geliri kayıplarının telafisinin de ötesine geçecek bir kapitalist yapılanmayı çiftliklerde gündeme getirmiştir. Bu kapitalist yapılanma 1876 sonrası burjuva bürokratların yerini rekabet alanında yabancı sermayedarların alması ile yeni bir ivme ve iç ve dış piyasa çekişli bir derinlik kazanmıştır. İşte bu çerçevede emek disiplini yanında çiftliklerdeki beylik arazilerin köylü arazileri ve ortak alanlar aleyhine gelişmesi gündeme gelmiş ve proleterleşme hız kazanmıştır.

Çiftlik sahipleri arası mücadelenin doğurduğu farklı ritimlere sahip bu gelişmeler eşitsiz ve bileşik gelişmenin Türkiye’deki yansımaları olmuştur. Bu aşamalı ilk birikim sürecini dünya kapitalizminin uzun dalgaları çerçevesinde değerlendirmek, ele aldığımız coğrafyanın özgünlüğünü ortaya koyabilmek için bir başka fırsat daha vermektedir. Kapitalizmin hız kazandığı, kâr oranlarının arttığı dönemlerde, 1848-1873 ve 1896-1914’te çiftlik sahiplerinin toprak üzerindeki üretim baskısını arttırdıkları, özellikle de toprakbentlik ve/veya borç bağı ile emek disiplini ön plana aldıkları görülmektedir. 1896-1914 genişlemesi proleterleşme ile birlikte deproletarizasyon⁷³ da doğurmuştur. Tabii böyle bir yönelim sonucu yine her iki genişleme dalgasına da Balkanlar ve Anadolu’da toplumsal hareketlilik isyanlar ve ayaklanmalarla damga vurmuştur.

19. yüzyıl sonunda Balkanlar’da büyük çiftliklerde toplumsal dinamik ve çatışmaların beslediği tarım meselesi kadar ulusal meselenin de alevlenmesi ile 1893’te Makedonya İç Devrimci Örgütü (MİDÖ) kurulmuş, örgütün 1903’te örgütlediği ayaklanma Manastır kenti çevresinde büyük etki yaratmış, yaklaşık 30.000 kişi ayaklanmaya katılmıştır.⁷⁴ Balkanlarla neredeyse aynı toplumsal dinamik ve çatışmaların gözlemlendiği Doğu Anadolu’da, toprakbentliğin de ötesine geçen yükümlülükler altındaki Ermeni köylülerin Hınçaklar’ın da rol oynamasıyla Kürd ağa ve beylere karşı ayaklanması sonucu 1894 Sason İsyanı patlak vermiştir, Hamidiye Alaylarının giriştikleri katliamlarla olaylar bölgede daha geniş bir coğrafyaya yayılarak 1897’ye kadar sürmüştür.⁷⁵ Batı Anadolu’da aynı dönemde benzer boyutta ayaklanmalar görülme de (ilk akla gelen isim Çakırcalı Mehmet Efe olmak üzere) sosyal eşkıyalığın bölgedeki tarım emekçilerinin yaşadığı toplumsal sorunun bir yansıması olarak ön plana çıktığını söylemek gerekir.⁷⁶ Bu toplumsal hareketlilik 1900’lerin başından itibaren bir halk ayaklanması niteliğine bürünen vergi is-

73 Deproletarizasyon özgür emekçilerin özgür olmayan emek biçimlerine tabi kılınması ya da ikincinin ilkinin yerini almasıdır. Sermayenin emekçi sınıfı disipline etmek amacıyla verdiği “yukarıdan mücadele”dir. Emek maliyetlerini aşağıya çekme hedefi doğrultusunda işçi sınıfının örgütlü gücü ve bilinci parçalanmaya çalışılır. Kavram için bkz. Tom Brass, *Labour Regime Change in the Twenty-First Century: Unfreedom, Capitalism and Primitive Accumulation*, Leiden: Brill, 2012. Özgür olmayan emek ve deproletarizasyon üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. Özdeniz Pektaş, “Emek Tarihi: Özgür Olmayan Emek Tartışmaları”, Ulaş Karakoç ve Alp Yücel Kaya (Der.), *İktisat Tarihinin Dönüşü: Dünyada ve Türkiye’de Yeni Yaklaşımlar ve Araştırmalar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

74 İlhan Tekeli, “Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması”, *Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 68-69, 76; Nadine Lange-Akhund, *The Macedonian Question, 1893-1908, from Western Sources*, New York: Columbia University Press, 1998, s. 130.

75 Mehmet Polatel, “The Complete Ruin of a District: The Sasun Massacre of 1894”, *The Ottoman East in the Nineteenth Century, Societies, Identities and Politics*, Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (Ed.), Londra: I.B. Tauris, 2016.

76 Sabri Yetkin, *Ege’de Eşkıyalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

yanları ile yaygınlaşmıştır.⁷⁷ Yine 1900 sonrası iyice sermaye tahakkümüne giren kentlerde (özellikle dış piyasalarla iç içe geçmiş liman kentlerinde) ivme kazanan grevler⁷⁸ alttan gelen toplumsal sarsıntının boyutunu göstermektedir. 1908 baharı oldukça hararetli geçmiştir: 1908 Martı'nda Tersane-i Amire işçileri 2 ay kadar sürecek bir greve çıkmakla kalmamış, taleplerini dile getirmek için Saray'a da yürümek istemişlerdir⁷⁹; yine 1908 Martı'nda, Uşak'ta sayısı 1500'e varan halı ipliği üreticisi (çoğunluğu kadın ve çocuk olmak üzere) kendilerini işsiz bırakan Tiridzade, Bıçakzade ve Yılancızade iplik fabrikalarına saldırmakla kalmamış, makineleri kırmışlar, fabrikaları işlemez hale getirmişleridir.⁸⁰ 1907'de patlak vermeye başlayan asker isyanları⁸¹ ile Osmanlı coğrafyası zaten iyice devrim sathı mailine girmiştir.⁸²

İstibdat düzenine karşı ortaya çıkan bu toplumsal hareketlilikle örülü devrimci durumda, kendini ticaret burjuvazisi ve yabancı sermaye karşısında güvende hissetmeyen taşra burjuvazisi İstibdat'a sırtını dönmüş, devrimci bir pozisyon almıştır. Savigny'ci çizgiye sıkışmış ticaret ve gelişen sanayi sermayesi de Hegel'ci bir dönüşüm için devrime destek vermiştir. Devrimin öncü gücü ise bu sınıfların etkisi altında, başta MİDÖ, Taşnaklar ve Hınçaklar olmak üzere Bulgar, Sırp, Rum, Ermeni siyasi örgütlerle yakın temas ve iş birliği içinde olan İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur.⁸³ Hareket içindeki her ulustan kır ve kentteki emekçi kitlelerin katılımıyla devrim bir halk devrimi niteliğine bürünmüştür, İstibdat'tan kopmak anlamında da Hürriyet Devrimi olarak adlandırılmıştır.

Son dönemde yapılan arşiv araştırmalarına göre 1870-1900 arası 44 defa grev yaptıkları tespit edilen kent emekçileri yalnızca 1900-1908 Haziran'ı arasında 38 defa greve çıkmışlardır; II. Meşrutiyet'in 24 Temmuz'da ilanı sonrası 1908 yılı içerisinde ise bu sayı 143'e fırlamıştır; neredeyse her iş kolunda İstibdat rejimi ve sermayeye karşı tepkilerin su yüzüne çıktığı böylesine bir ortamda grevlerin 59'u İstanbul'da, 37'si Selanik'te, 10'u İzmir'dedir, diğerleri Üsküp'ten Beyrut'a yayılmıştır.⁸⁴ Toplum içinde hararetin bu şekilde yükselmesi karşısında burjuvazi frak-

77 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (çev. Ayda Erbal), İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

78 Can Nacar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Emek ve İktidar, Tütün İşçileri, İşyeri Yöneticileri ve Devlet, 1872-1912*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022, s. 83-106; Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922), Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2013, s. 218-230.

79 Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler...*, s. 223.

80 Quataert, "Machine Breaking...".

81 H. Zafer Kars, *1908 Devriminin Halk Dinamiği*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1997 (1984), s. 53-57.

82 Ağırlaşan iktisadi krizi, halkın karşı karşıya kaldığı yüksek enflasyon ve alım gücündeki düşüşleri de ayrıca dikkate almak gerekir, bkz. Donald Quataert, "The Economic Climate of the 'Young Turk Revolution' in 1908", *The Journal of Modern History*, cilt 51, sayı 3, 1979, s. D1147-D1161; Carter Vaughn Findley, "Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, cilt 28, sayı 1, 1986, s. 81-106.

83 Özer Özbozdağlı ve Nizam Önen, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Siyasi Programı, İmparatorluk Nasıl Kurtulur?*, Ankara: Detay Yayıncılık, 2020.

84 Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler ...*, s. 226-227, 264-265, 357-367. Cevdet Kırpık'ın araştırması da yakın rakamlar vermektedir (1976-1900: 33 grev; 1900-1908: 33 grev; Temmuz-Aralık 1908: 119 grev), bkz. Cevdet Kırpık, *Osmanlı Devletinde İşçiler ve İşçi Hareketleri: 1876 - 1914*, (yayınlanmamış doktora tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2004, s. 250-253, 256-263

siyonlarının tepki vermekte gecikmedikleri anlaşılmaktadır. Devrim daha ilk ayını doldurmadan İzmir gazetelerinden *Ahenk*’te daha iyi koşullarda çalışma taleplerini yükselten başta hamallar ve yükleme işçileri olmak üzere tüm emekçiler “kamu hürriyetini ihlal eden ayak takımları” olarak nitelendirilir⁸⁵; Meşrutiyet’in ilanından yaklaşık 2,5 ay sonra da 8 Ekim 1908’de grev yapılması ve sendika kurulmasını büyük ölçüde sınırlayan Ta’til-i Eşgal Muvakkat Kanunu’nu çıkarılır. Emekçi sınıflar aleyhtarı bir baskı rejiminin inşasının sonucunda grevlerin sayısı azalsa ve emekçi sınıfların örgütlenmelerinde yavaşlama olsa da cinin artık şişeden çıktığı oldukça açıktır.

1908 sonrası burjuvazi emekçi sınıflar üzerinde baskısını gösterirken özellikle 1913 sonrası Millî İktisat politikaları ile yatırım ve rekabet ateşi ile yanıp tutuşur hale gelmiştir. Bu dönemde özellikle anonim şirketlerin sayısının ivmelenerek arttığı görülmektedir. 1918’de faal olan 129 anonim şirketin, ki bunların yalnızca 9’u 1908 öncesinde kurulmuştur, 42’si ticari, 41’i sınai, 16’sı mali, 15’i inşaat ve nakliyat, 9’u sigorta, 6’sı ziraat alanında faaliyet göstermektedir.⁸⁶ Bunlar arasında ticaret burjuvazisinden gelen Levanten kökenli Giraud ailesinin İzmir’de 1910’da kurduğu İzmir Pamuk İmalatı Osmanlı Anonim Şirketi ve Pamuk Mensucat Fabrikası ile taşra burjuvazisinden (aile kökleri orta çağa - beylikler dönemine - Ramazanoğulları’na kadar uzanan) 1908 öncesinin Adana Belediye Başkanı, sonrasının Adana Mebusu Subhi Paşa’nın 1918’de Adana’da kurduğu kendi adı ile anılan pamuk ve un fabrikası burjuvazinin farklı serüvenlerini görmek açısından çarpıcı örneklerdir.⁸⁷

Taşra burjuvazisi ticaret burjuvazisi ve yabancı sermayeye karşı mücadelesine devam ederken 19. yüzyılın sonundan itibaren ticaret ve sanayi yatırımlarını yoğunlaştırmıştır. Bunun sonucunda Millî İktisat döneminde sınıf içi rekabet iyice şiddetlenmiştir ama taşra ve ticaret ayrımlarını aşarak farklı bir boyutta yerli-yabancı, müslüman-gayrimüslim ayrımları üzerinden şiddetlenmiştir. Yerli sermaye grupları yabancı sermayeye karşı mücadeleye girerken, yerli sermaye içi mücadelede de Müslüman burjuvazi gayrimüslimler üzerine şiddetli bir taarruza geçmiştir. İlk mücadeleye dair dinamikleri İzmir ve ardülkesindeki gelişmeler üzerinden örneklendirebiliriz: İzmir ve çevresi incir piyasasında ağırlığı olan iki şirket *Smyrna Fig Packers Ltd.* ve *Société anonyme de figues* 1912’de “İncir Tröstü (Sendikası)” adlı bir şirket kurmuşlardır. Amaçları giderek büyüyen incir piyasasında tek alıcı (monopson) olmak ve fiyatın belirleyicisi olmaktır. Bu gibi ihracatçı, tüccar ve aracılardan örgütlenmelerine karşı Millî İktisat anlayışı çerçevesinde kooperatifçilik önemli yer tutmuştur, üreticilerin örgütlenmeleri İttihat Terakki hü-

(bu çalışmadan beni haberdar eden Can Nacar’a müteşekkirim). Zafer Toprak yeni kitabında grevlerdeki ivmeyi onaylamakla birlikte Devrim sonrası 1908 yılı içerisinde daha az sayıda (54) grev tespit etmiştir, Zafer Toprak, *Türkiye’de İşçi Sınıfı, 1908-1946*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016, s. 15-18.

85 Ahenk, 14 ve 15 Ağustos 1908.

86 Zafer Toprak, *Türkiye’de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Milli İktisat-Milli Burjuvazi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 117-118.

87 Her iki fabrika da Cumhuriyet döneminde aynı işletmecilerle üretime devam etmiştir. Melih Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları ile Bizim İzmirimiz*, İstanbul: Metis Yayıncılık, 1993, s. 267; Bülent Varlık, Kudret Emiroğlu ve Ömer Türkoğlu, *Adana Sanayi Tarihi*, Adana: Adana Sanayi Odası, 2008, s. 76.

kümetleri tarafından desteklenmiştir. Böylesine bir ortamda ürettikleri incire yüksek fiyat sağlamak amacıyla Tröst'e karşı büyük toprak sahibi üretici ve tüccarlar-
dan oluşan yerel sermayedarlar (Nazmi Topçuoğlu, Kazım Nuri Çörüş ve Ahmet Sarı) önderliğinde örgütlenen üreticiler, ilk önce 1912'de "Osmanlı Anonim Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Şirketi"ni, iki yıl sonra "Millî Aydın Bankası"nı ve nihayet 1915'te "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi"ni kurmuşlardır. Aynı süreci bir başka tröst "Üzüm Sendikası" ile karşı karşıya kalan üzüm üreticileri de tecrübe etmişlerdir. Yine yerel sermayedarların öncülüğünde 1917'de, üzümçülerin mallarını satmak, düşük faizle kredi açmak ve dış ticarete yeni piyasalar bulmak üzere "Manisa Bağcılar Bankası" kurulmuştur.⁸⁸ Bu tür bir şirketleşme örgütlü yabancı sermayeye göre daha zayıf durumda bulunan taşra burjuvazisinin (tarım ve ticaret sermayesinin) tepkisidir. Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Osmanlı Anonim Şirketi ve Millî Aydın Bankası'nın kurucuları arasında büyük incir bahçesi ve zeytinlik sahipleri ile tüccarlar vardır, Manisa Bağcılar Bankası'nın kurucuları arasında yer alan Karaosmanoğulları'ndan Halid Paşa, Katipzadeler'den İbrahim Efendi gibi büyük çiftlik sahipleri ve tüccarlar tarihsel taşra burjuvazisinin Batı Anadolu'daki *par excellence* temsilcileridir.⁸⁹ Görülüyor ki Subhi Paşa gibi toprak üzerindeki yatırımları sanayi yatırımlarıyla, Giraud'lar gibi ticari faaliyeti sanayi yatırımlarıyla çeşitlendirmek kadar toprak üzerindeki yatırımları ticaret ve bankacılıkla da çeşitlendirmek mümkündür.

Burjuvazi içi rekabette yerli sermayenin ikinci mücadelesi kendi içinde yaşanmıştır. Müslüman burjuvazi gayrimüslim, özellikle de Ermeni burjuvazisine yönelik onların mallarına el koymaya kadar uzanan büyük bir taarruza geçmiştir. Toprak sahipliğinden gelerek mültezimlik ve tüccarlığa uzanmış taşra burjuvazisinin has parçası (aynı zamanda "Meşrutiyet inkılabının" ateşli savunucusu, 1908 sonrası yerel mahkeme, Meclis-i İdare ve İttihat Terakki üyesi, Mihaliçcik Ticaret Odası başkanı) Emin (Sazak) Bey'in 1918'de kaleme aldığı bu konudaki ifadeleri sınıf içi çatışmanın şiddetini çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır:

Babam, Ermenilerden Tonisyan, Hacı Ohannes ve Karabetler'e hep borçlu olurdu.

88 *Tarih Tarihi: İncir, Üzüm, Pamuk, Zeytin-Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri*, İzmir: Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı. 1993, s. 26-65; Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi...*, s. 132-144.

89 Katipzade Mehmet Efendi'nin burjuva-bürokratlarla girdiği, 1816'da ölümle sonuçlanan mücadelesini makalenin başında aktarmıştık. Bu şirket ve bankaların toplumsal temeli için bkz. A. Gündüz Ökçün, "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", *İktisat Tarihi Yazıları*, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu, 1997, s. 228-230, 236-239. Ayrıca bkz. Feroz Ahmad, "The Agrarian Policy of the Young Turks 1908-1918", *Economie et Société dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*, Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont (derl.), Paris: Editions du CNRS, 1983. Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi gibi örgütlenen kooperatif(ler)in çelişkisini bu kooperatifin 1929-1930 yılı İdare Heyeti şöyle dile getirmektedir: "Umumiyetle ortaklarımızı ikiye ayırmak lazımdır; aynı zamanda incirlerin ticareti ile de iştilal eden müstahsiller ve bu ticaretle alakası olmayanlar. ... Tacir ile kooperatifçi menfaatlerinin telifine imkân yoktur. Bizim ortaklarımız arasında da bu menfaat tezdadı, incir ticareti ile iştilal edenlerin bir gözlerinin piyasaya, diğerlerinin ortalıkta olması suretinde tezahür ediyor." İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Türkiye'de Devletçi İktisat Politikasına Geçişin Ekonomik Nedenleri: Devletçi Deneyimin Ege Bölgesine Çeşitlenmesi", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayını, 1986, s. 197.

Kendisi hesap tutmadığı için Ermeniler, asla borçtan kurtarmazlardı. Ermeniler, bir ağa ile iş yaparlarsa, ne yapıp edip boş kovana döndürürler. Önce davalarına ortak olurlar, tüm neslinin ödeyemeyeceği kadar borcu artırırlar, sonra toprağından, mülkünden ederler.⁹⁰

Hacı Halit Ağa evlatları ile Hacı Mehmet Ağa’nın ve daha başkalarının davalarını; çobanıyla, köpeğıyle sürüp götürdüklerini görmüştüm. Bizim davalar da Ermeniler’in olacak korkusu içindeydim. Borçtan kurtulmak, daha doğrusu Ermeniler’den kurtulmak, gece gündüz kafamın derdi oluyordu.”⁹¹

Bir ara, bizim düğünler yapılacaktı. (1904 yılı) Düğüne para lazım. Tonisyan’a da 230 lira borç var. Tonisyan’dan düğün masrafı için 200-300 lira yardım istedi. Tonisyan, babama; borcun çok büyük olacağını, davarın bir miktarını ortaya koymasını teklif edince, ben aklımı kaybetmişim. Tonisyan’ı -hemen her türlü hakaretle kovdum. Bir daha babamla iş yaparsa kendisine her türlü kötülüğü yapacağımı söyleyince, babam da ayrılmaya mecbur oldu. Allah’a şükür, borçları ödedik ve kurtulduk.”⁹²

Emin Sazak borçların ödenmesine dair bir tarih vermese de 1908’in dönüm noktası olduğunu ima etmektedir: “Meşrutiyet’in ilanına kadar, Türkler’den ticarete heves eden pek az olmuştur. Ticaret yapanlar da vurucu kırıcı kimselerdi.”⁹³ 1908 sonrası Ermenilerle borçluluğa dayalı ilişki hiyerarşisinin değişmesiyle burjuvazinin taarruza geçtiğı Emin Bey’in (28 Şubat-4 Mart 1918 tarihleri arasında kaleme alınmış) anlatısından da net şekilde görülüyor:

Tonisyan Matyos, bizde Ankara’da katipti, kardeşi de Çankırı’da bize yapağı ve zahire alıyordu... Bir gün ansızın, Kigims ve Kalpakçıyan’la beraber Ermeniler’i Sivrihisar ve Mihaliçcik’tan toplayıp hapsetmişler. Sonra meseleyi anladık... Ertesi gün mesele anlaşıldı. Artık olay genişlemişti. Ne kadar Ermeni varsa, hepsini topladılar...

Matyos ve biraderi bizim için çok tehlikeliydi. Allah korusun, memleketimizde Rus istilas tehlikesi vardı. Böyle bir zamanda Ermenilerin çok fenalık yapacağı şüphesizdi. Matyos ve Kams en büyük düşmandılar. Çünkü Yazır’daki hükmedici üstünlüklerini bozmuş ve Yazır’a hakim olmaya başlamıştım.

1904 yılında Yazır’da bir yayla evi yaptırmama razı olmamışlar ve yıktırmışlardı. Meşrutiyet’ten sonra ev, samanlık, ahır yaptırarak. İyice düşman kesilmişlerdi. Çünkü yirmi senedir Sazak Köyü’nün hayvanları, Yazır’da otlatılamaz olmuştu. Ev, ahır yaptırınca benimle düşman olmuşlardı.

Ermeniler’in ticaretini de sekteye uğratiyordum. Kendim aldanmayıp, aldatıyordum. Halkı da aldatmaya teşvik ettiğimden bütün Ermeniler hasım oldu. Tonisyan’ların kendi çiftlikleri gibi gördükleri Sazak ve Ahur köyleri de ellerinden çıkıp, servetleri kaybolunca, tabii ki Matyos ve Kams daha fazla düşman olmuşlardı.

Mecburiyet, Matyos’u katip olmaya, kardeşini de işimizde çalışmaya zorlamıştı. Varlıklarının bize çok zararlı olduğunu ve Allah korusun, memleketin bir kötülüğe uğraması söz konusu olduğu takdirde Matyos’u ve Kams’ı derhal öldürmeyi kafamıza koymuştuk. Fakat bilgimiz dışında ortadan kaldırılmaları bizi zarara uğrattı. Bu sırada Ankara’da bulunan Çaputlu Hüseyin Ağa, bölgemizdeki Ermeniler’in

90 M. Emin Sazak, *Emin Bey’in Defteri, Hatıralar*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2009 (2007), s.67.

91 A.g.e., s.67.

92 A.g.e., s. 69.

93 A.g.e., s. 71.

gönderilmesine yardım etmemizi söyledi. Ben de bir vatan hizmeti olarak kabul ettim. Ankara'daki önemli işleri bırakarak, Mihaliçcik'a geldim. Bayramın ikinci günü Mihaliçcik merkezindeydim. Ermeniler habersiz. Henüz yetkililerde bir hareket yok. Kaymakam Yovanaki adında bir Rum idi. Ankara'yı anlattık.

Kaymakam, Hristiyan olduğundan, hükümetin siyasetine bağlı olduğunu göstermek ve Ermenileri soymak için her müracaatımızı dikkate alıyordu.

Memlekette hiç Müslüman esnaf yoktu. Ermeniler giderse, dükkanları tamamen kapanacaktı. Dükkanların kapanmaması için, Ermenilerin manifatura, hırdavat, aktariyelerini esnafa dağıtım yapmaya ve bir dükkan da kendim almaya karar verdim. Hacı Hüseyin Ağa, bu durumdan çok memnundu. Ben han odasında oturuyordum; o da her an emrime hazırdı.

Neyse, ben Ermenileri çağırıp, pazarlığa aracılık ediyordum. Kim kime ne almak - vermek isterse, çağırıp aralarını buluyor, herkesin işini görüyordum.

Bu sırada benden başka kimsede beş para yoktu. İsteseydim, bütün Ermenilerin dükkanlarını alırdım. Hükümete kalacaksa, varsın hükümet iki bin lira zarar etsin.

Üç beş esnaf yetiştirirsek, memleket büsbütün sönük bir halden kurtulacak. Bunu hesap ettim ve böylece herkese, ucuz-pahalı, Ermenilerin dükkanlarını aldık. Hacı Hüseyin ile biz de ortak iki dükkan aldık. Aslında, ben almadım, Hacı Hüseyin almış, "ortağız" dedi.

Asıl düşüncemiz şuydu: Hükümet Ermenileri affederse, geri gelmemeleri için, evlerini de almaya karar verdik ve tapu işlemlerini yaptırдық. Devamını İnşallah sonra yazarız.⁹⁴

Emin Bey'in de kendince aktardığı gibi 1915'teki Ermeni tehciri ile taşra burjuvazisi Ermeni mallarını gasp etmiştir. Bu fiili gasp 26 Eylül 1915 tarihli, kısaca Emval-i Metruke Kanunu diye bilinen "Ahar Mahallere Nakledilen Eşhasın Emval ve Düyûn ve Matlûbat-ı Metrûkesi Hakkında Kanun-u Muvakkat" ile hukuki boyut da kazanmıştır. Bu süreci Emin Bey şöyle ifade etmektedir:

Ermeniler tarafından Emval-i Metruke Komisyonu'na dilekçe ile devir işlemleri sonucu binaların bedeli verilmedi, diye başvurulunca; yüz elli lira bina, yüz lira dükkan malı hesabına, komisyona ödeme yaptık.

Her ne olursa olsun, bu davranışlarımdan şimdi memnun değilim. Tabiatıyla evler harap olacaktı. Gelme ihtimalleri Allah'a şükür azaldı.⁹⁵

Bu tür bir fiili ve hukuki gasp Sungur Savran'ın da vurguladığı gibi sınıf içi mücadele sonucu ortaya çıkan bir ilk birikim sürecidir, ağırlıklı olarak kentsel alanda ortaya çıkmıştır.⁹⁶ Benzeri bir ilk birikim sürecinin kırsal alanda sınıflararası

94 A.g.e., s. 113-114. Sazak sözlerine şöyle devam etmektedir: "Bakalım benden sonra gelecek nesiller ve torunlar bu hareketlerimize ne hüküm verecek? Mümkün olsa değerlendirmelerini dinlesem. Şimdi pişmanlık duyuyorum, çünkü insafı bir davranış olarak görmüyorum. Hükümet yapsın, ama ben malına vesairesine karışmamalıydım.

Üç-beş senedir, bilerek kimsenin hukukunu çiğnemek istemiyordum ve yapmıyordum. Memlekette hakkı hukuku bilen birisi olarak tanınıyordum. Bin liralık Ermeni hukuku üzerime geçtiyse; sonra devlete beş yüz lira verdik, bin beş yüz lira yapağı noksanından vesairenden vergi ödedik. İşimden zarar gördüm. Pek çok kaybettim. Fakat ne çare ki, halk nazarında hırsız gibi değerlendirilerek vicdan azabı çektim. Devlet yöneticilerinin de, "Saltanat kurmuş, Divan-ı Harb-i Örfi teşkil etmiş, kaymakamı dövmüş, zorla işler yapmış..." gibi suçlayıcı düşüncelerine hedef oldum." a.g.e., s. 115.

95 A.g.e., s. 116.

96 Sungur Savran, "Sınıf Mücadelesi Olarak Ermeni Soykırımı", *Devrimci Marksizm*, sayı 23, 2015, s. 78.

bir mücadele sonucu gündeme geldiği de aşıkardır, özellikle Doğu Anadolu’da Kürt ağa ve beylere karşı ağır yükümlülükler içindeki yoksul Ermeni köylüler tehcir sonucu mülksüzleştirilmişlerdir. Ama kırsal alandaki mülksüzleşme kentsel alandaki mülksüzleşmeden farklı olarak, Emval-i Metruke düzenlemelerinin epey öncesinde (fiili toplumsal çatışmaların doğurduklarının da ötesinde) hukuki düzenlemelerle gelişmiştir. Bu çerçevede mülkiyet anlaşmazlıklarının yerel meclislerin alacağı “idareten men” kararları ile çözümlenmesine dair mevzuat öne çıkmaktadır.⁹⁷ Bu konudaki gelişmeler 1908 öncesine uzanır. Ülke genelinde mülkiyet çatışmalarının artmasıyla emlak ve arazi anlaşmazlıkları Şura-yı Devlet’in 1902 ve 1906’daki kararları, baltalık ve mera anlaşmazlıkları da Sadrazamlığın 1903 kararı uyarınca yerel idare meclislerinin alacağı “idareten men” kararları ile çözümlenir hale gelir. II. Meşrutiyet hükümetleri aynı doğrultuda 7 Ağustos 1909’de (emval-i gayrimenkulenin tasarrufu kaynaklı ihtilafların “idareten” halli hakkında) bir irade-i seniyye, 20 Nisan 1910’da da bir talimat çıkarırlar. Buna göre, “sened-i hakani” ile tasarruf edilen emlak ve araziye yönelik herhangi bir müdahale ve tecavüz durumunda idare meclisleri “idareten men” kararı alarak müdahale ve tecavüz faillerini emlak veya araziden ihraç edecektir; Tasarruf senetlerinin kontrolü ve senede bağlı olarak zilyetliğin belirlenmesi esas olacaktır; Eğer taraflar arasında yalnızca biri senet sahibi ise mutasarrıf odur; eğer her iki tarafın da elinde senet varsa, eski tarihli senet sahibi mutasarrıftır; her iki tarafın da senedi yoksa emlak ve arazinin vergisini veren mutasarrıftır; Anlaşmazlık yine de sürerse taraflar nizamiye mahkemelerinde ilgili kademeleri bidayetten istinafa, oradan temyize izleyerek davalarını taşıyacaklardır. 1912’de Dahiliye Nezareti irade-i seniyye ve talimattaki “emval-i gayrimenkule” tabirinin mera ve baltalıkları da içerdiğini, dolayısıyla bu alanlar üzerine çıkan ihtilaf hakkında da idareten men uygulamasının geçerli olacağını not eder. Emlak ve arazi davalarının idareten meni üzerinden giden hukuki düzenlemeler 1913’te daha genel bir kodifikasyonla sonuçlanır ve farklı başlıklar altında emval-i gayrimenkule kanunları hazırlanır. “İdareten men” kararının bu şekilde mevzuata girmesi ve uygulanması Osmanlı vilayetlerinde, özellikle de Balkanlar’da idari meclislerin kuvvetini arttırmış, emlak ve arazi üzerine çıkan anlaşmazlıklarda onları hâkim konuma getirmiştir. Hem tapu senetleri idaresinin hem de buna bağlı olarak emlak ve arazi tasarrufuna dair yargının idare meclislerinde vücut bulması nizamiye mahkemelerini emlak ve arazi anlaşmazlıklarından doğan davalarda işlevsiz bırakmış, idari meclislerine (“erbab-ı temyiz ve itibarandan” gelip hatırı sayılır miktarda dolaysız vergi vererek aza ve)⁹⁸ hâkim olan büyük toprak sahiplerini mutlak iktidar sahibi kılmıştır.

97 Kaya, “Balkanlar ve Batı Anadolu’da...”, s. 59-63; Alp Yücel Kaya, “Beylik Arazi Köylü Arazisini ve Ortak Alanları Nasıl Yuttu? 20. Yüzyıl Başında Balkanlar’da İlk Birikim ve Mülksüzleştirme”, *Mülkiyeti Yeniden Düşünmek: Türkiye’de Özel Mülkiyetin İnşası, İcrası ve İhlali*, Begüm Özden Fırat ve Fırat Genç (der.), İstanbul: Metis Yayınevi (yayına hazırlanıyor).

98 21 Haziran 1867 (18 Safer 1284) tarihli “Vilayetlerin İdare-i Mahsusası ve Nizamının Suver-i İcraiyyesi Hakkında Talimat-ı Umumiyye”ye göre vilayet idare meclisi azası seçilmek için aranan şartlar arasında Devlet-i Âliyye tebaası olmak, iyi kötüyü ayırt edebilmek (erbab-ı temyiz) ve itibar sahibi (erbab-ı itibaran) olmak, en az 500 kuruş dolaysız vergi vermek ve okur yazar olmak vardır (*Düstur*, 1. Tertib, 1. Cild, 1872, s. 623). Osmanlı taşrasında bu koşulların vücut bulduğu kesim ağırlıklı olarak büyük toprak sahipleridir.

1908 Devrimi'nin emekçi ve yoksul halkta yarattığı tüm beklentilere rağmen 1909'dan itibaren Osmanlı kırsalı 1908 öncesi toplumsal çatışmalarına geri dönmüştür. Manastır Vilayeti Görice Sancağı'ndaki idareten men mağduru Polina köylülerinin 29 Mayıs 1909 tarihli arzuahallerinde Hürriyet Devrimi sonrası yaşadıkları hayal kırıklığının ifadesi nettir: Polina çiftliği beyleri, "istibdad ve daha doğrusu yağmakarlık zamanında" köylerindeki araziye "gasb" etmişlerdir, "ilan-ı hürriyet sonrası" ise değişen bir şey olmamıştır; "idare-i meşrutanın bahş eylediği müsavat [eşitlik] ve hürriyet ve saireden hiçbir vechle istifade edemediğimize binaen beylerin hergün birer suretle devam iden tavır ve taadi [zulüm]..."den şikayetçidirler.⁹⁹

Benzer bir şekilde Manastır Vilayeti Kozana Kazası'ndan Kalyon köyü ahali-si 13 Aralık 1911'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdikleri arzuhalde idareten men kararı ile Kani Paşa tarafından hane ve köylerinden ihraç edildiklerini şöyle aktarmaktadır:

Geçen sene meclis-i kaza-ı idarenin kararıyla yine kış zamanında 8-10 aile sokağa atılmış idi. İşte bugün de yine meclis kararıyla cümlemiz sokaklara atılarak bugün Kozana jandarma kumandanı 15-20 jandarma ve 15 kadar da başıbozuk köylülerle ve 15 kadar da Arnavut'la karyemize geldiler. Muhtarı hemen bulup kuşağıyla bir ağaca bağlayıp güya onun huzurunda hanelerimize başı bozuklar girdiler, hiçbirimizi bırakmadılar eşyalarımızı yollara attılar, bağrıışan kadınlarla çocuklarımızı ve bizi tüfenk dipçikleriyle ve kamçılarıyla hepsi birlikte vurdular, cümlemizi kanlar bereler içerisinde bıraktılar. Nihayet binlerce senelerden beri ikamet ettiğimiz hanelerden karye hududundan cümlemizi çıkardılar. Kozana hükümetine taleb-i himaye zımında gittiğimizde aynı muameleyi bulduk, bu gece kadın ve küçük çocuklar dört yüz kadar kişi Kozana sokaklarında kaldık, bundan böyle de nerede kalacağımızı bilmiyoruz. Hanelerden sebep-i ihracımız güya çiftlik olduğundan imiş, daha nice çiftlikler var niçin aynı muamele yapılmıyor ve çiftlik ise diğer hayvanat kadar haysiyetimiz yok mu?¹⁰⁰

Mülksüzleşme Balkanlarla sınırlı değildir; İzmir Seydiköy'deki Avranderesi, Çileme ve Zeytun Köyleri ahali-leri de 26 Mart 1909 tarihli arzuahallerinde ABD vatandaşı Madame Adamopoulo ile işbirliği içinde olan İdare Meclisi'nin idareten men kararının feshedilmesini talep etmektedirler: "... kuvve-i zabıt marifetiyle bizleri virgüsini [vergisini] virmekde olduğumuz hanelerimizden çıkartmış ve bu nakilde iktifa itmeyerek [yetinmeyerek] hanelerimizi de şu mühim baranda [yağmurda] yıkdırarak bizleri mülce' [düşkün] ve me'vasız [yersiz yurtsuz] bıraktırmış olmasıyla maya-ül hayatımız olan ziraat ve ikametimize hükümet tarafından ifa'a idilen iş bu tecavüzün hemen ref' [giderilmesi] ..."¹⁰¹

Aydın Sancağı Çakırbeyli Köylüleri'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdikleri 18 Aralık 1909 tarihli arzuhalde de çiftlik sahibi Adnan [Menderes] Bey'le yaşadıkları mera ihtilafı konusunda benzer bir süreçten mustarip olduklarını ve mağduriyetlerini ifade ederek adalet talep etmektedirler:

99 BOA, DH.MKT 2843/20/1327 Ca 25; DH.MKT 2672/42/1326 Za 7.

100 BOA, DH.H 25/52.

101 BOA, ŞD 2791/30.

Dört yüz nüfûstan ibâret karyemizin ma’lûmü’l-hudûd [sınırları bilinen] mer’ası yedimizde mahfûz [saklı] i’lâmla [resmi belge ile] inde’l-muhâkeme karyemizde îfâsına geçen sene hükm verildiği halde işbu hükm hilâfında meclis-i idâre-i livâ kararıyla karyemiz kurbündeki [yakınındaki] çiftlik sahibi Adnan Beğ’e teslim mahalline sevk olunan jandarma müfrezesi vâsıtasıyla cebren ziraat ettirilmekte mahkemece ikmâl olunan hükme iktirân eden [ulaşan] mesa’ilin [meselelerin] meclis-i idârece fasl [halledilmesi] ve rü’yeti [görülmesi] şu zaman-ı meşrûtiyette kanunen câiz olamayacağı ma’lûm-ı sâmilîleridir hayvanâtımız meydanda ziraatımız yüzüstü kaldı bundan başka mer’amız hayvanâtımıza tahsîs olunmuş mahallimiz yoktur merhametinize sığınarak adâlet bekleriz...¹⁰²

Kırdaki emekçilerin bu adalet arayışından taşra burjuvazisi hoşnut değildir. Kani Paşa, Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği 29 Aralık 1910 tarihli arzuhalde kendince başına gelen haksızlıklardan dem vurmakta, II. Meşrutiyet’ten hayal kırıklığını vurgulamaktadır: “İnkılab-ı mesudumuzun vaad ettiği teminat-ı hukukiyeden biri de hakk-ı tasarrufun tamami-i muhafazası idi. Fakat atide arz edeceğim bir hadise ... bu babda bazen sarıh haksızlıklar vücuda getirildiğine bir delil-i vazıhtır.” Ona göre “müfrit sosyalistlerin ve aynı zaman[da] ifrat-perver nasyonalistlerin teşvikatıyla” köylüler “mantıksız ve haksız bir nazariye olan taksim-i arazi” talep etmektedir. Böyle bir uygulama “hiçbir çiftlik sahibi[nin] mülkünü artık tasarruf eylememesi ve öteden beri yarıcılık ve çiftçilik eden Hristiyan ahaliye terk eylemesi”ni doğuracaktır, böyle bir teşebbüsün önünün alınması gerekir.¹⁰³

Çiftlik sahibi sınıf 1908 Devrimi’nin öncü sınıflarındandır. Yukarıdaki örneklerde gördüğümüz üzere, 1908 öncesinde de talepleri hükümet katında karşılık bulsa da asıl 1908 sonrası Meşrutiyet hükümetlerini yönlendirerek frenleri boşalmış bir kamyon gibi ilerlemeye başlamışlardır. İdareten men kararının 1902’de başlayan, 1909-1913 arasında ivme kazanan kanunlaştırma hikâyesi bu sürecin net bir ifadesidir. Ama çiftlik sahipleri çiftlik emekçilerini mülksüzleştirmekle yetinmemişler, mülksüzleştirilerek işçileşenleri çiftliklerde (özgür olmayan emek koşulları altında) disipline etmek amacıyla hazırladıkları Amele Nizamnamesi’ni de 1909 ve 1912’de Meclis-i Mebusan’a taşımışlardır. Aydın Valisi’nin konu ile ilgili gönderdiği rapor emekçi sınıfların idare tarafından nasıl görüldüğünün net bir ifadesini sunmaktadır:

Bu vilayette köylerde ve çiftliklerde ziraatle işgal iden amelenin ekserisi serseri makulesinden olub bunlar yazın amelelik etmekte ve fırsat buldukça dahi gasb ve sirkat [hırsızlık] ve saire gibi her türlü fezahate [rezilliğe] cüret eylemekdedirler. Binaenaleyh bunlar daima taht-ı nezarete bulundurabilmek için dahil-i vilayette bulunan bi’l-umum çiftliklerde müstahdem amelenin esamisini [isimlerini] ve mümkün mertebe hüvviyetlerini mübeyyin çiftlik ashabından birer defter istenilmiş ve bu defterler verildikten sonra bilahere vuku bulacak tebeddülden [değişikliklerden] de hükümete malumat virilmesine dair emr verilmiş idi.¹⁰⁴

Emekçi sınıfların bu şekilde “tehlikeli sınıflar”a dönüşmesi kaygısı vali ile sı-

102 BOA, DH.MUI 47/41.

103 BOA, DH.H 52/9.

104 BOA, DH.MUI 72/74/1326.

nırlı değildir. Meclis-i Mebusan'ın açık olduğu 1912 Nisan-Ağustos aylarında Tekfurdağı Mebusu Bedreddin Bey ve arkadaşları Şûra-ı Devlet'in 1909'da uygun görmediği kanun layihasının, yani "Amele Nizamnamesi"nin yasalaşması için hemen Meclis'e getirilmesini teklif etmiştir:

...hüvviyeti gayri malum eşhasın hizmetgarlık namıyla öteye beriye sokulmasına ve ekseriya ücret-i maktua [kesilmiş ücret] ve mahiyelerini [aylıklarını] aldıktan ve 3-5 gün hizmet eyledikten sonra birden bire terk-i hizmet ettikleri de bil defaat görülmesine karşı hükümet elde bir kanun ve nizam ve talimat olmamasından naşı [sebebiyle] ne idareten bir muamele icrasına muvaffak olmakta ve ne de pek ala dolandırıcılık şekline giren bu hale mehakim-i cezaiyye hükm verebilmekte olub müşteki ve müddei [şikayetçi ve davacı] mahkeme-i hukuka sevk edilmektedir. Bu terk-i hizmet zürraa'n [çiftçinin] tam iş zamanına tesadüf itmesine binaen zürraa [çiftçi] mahkemelerde tul [uzun] müddet uğraşmağa ne vakti ve ne de nakdi müsaittir. Müsaid olsa dahi yabancı fakir bir adamdan hükmen dahi istifa-ı hak etmesi müteasırdır. İşte şu maruzatımız heyet-i muhteremelerince de malum bulunduğuna şübhe olmayan bir ihtiyaç-ı hakikiyi tekrar itmekten başka bir şey değilse de mevsim-i hasadın takarrübü [yaklaşması] ve arz eylediğimiz halatın [durumun] gittikçe bir şekli garip almakta olduğunun istihbar kılınması dolayısıyla zürraa ve hizmetkarların müteakiblen [karşılıklı olarak] temin-i hukuklarına kafi olabilmek üzere mukaddema Dahiliye Nezareti'nce tanzim olunub el yevm Şûra-ı Devlet'te bulunan layiha-ı kanuniyenin hemen ikmal-i tedkikatı ile Meclis-i Milliye tevdiine [bırakılmasına] karar verilmesini temenni ve teklif eyleriz.¹⁰⁵

Bedreddin Bey ve arkadaşlarının sınıf nefreti açıktır, kimlikleri belli olmayan kişiler hizmetkârlık adıyla yüksek ücret almaktadırlar, sonra da çiftlik sahiplerini işlerin tam ortasında kaçarak yüz üstü bırakmakta ve dolandırmaktadırlar. Şûra-ı Devlet'te bekleyen kanun tasarısı bir an önce Meclis'e gönderilip yasalaşmalıdır. Ama bunu 1912 sonbaharında patlak verecek Balkan Savaşları tamamen engelleyecektir.

Taşra burjuvazisi ve ticaret burjuvazisi-yabancı sermaye mücadelesini aşan, yerli-yabancı ama daha çok Müslüman-gayrimüslim ayrımı üzerinden şiddetlenen mücadele 1913 sonrasına damga vurmuş, yerli burjuvazi içerisindeki Müslüman sermayedarların Savigny'ci damarı hiç olmadığı kadar kabarmıştır. Bunun sonucunda hem gayrimüslim sermaye hem de kırsal alandaki Müslüman ve gayrimüslim (fark etmeksizin) emekçiler (çoğu özgür olmayan emek kategorilerine tabi kılınarak) mülksüzleştirilmiştir. Bir bilanço değerlendirmesi yaparsak; zaten zaman içerisinde giderek ticaret ve sanayi yatırımlarına meyleden taşra burjuvazisinin Müslüman temsilcileri emval-i metrukeye el koyarak ticaret ve sanayi burjuvazisinin parçası haline gelmiştir; ticaret ve sanayi burjuvazisinin Müslüman temsilcileri ya Milli İktisat politikalarından ya da emval-i metrukeden faydalanarak portföylerini genişletmişlerdir; ticaret ve sanayi burjuvazisi içinde yer alan Yahudiler ile Levantenlerin bir bölümü de mukavemet göstererek bu süreçten sağ salım çıkmışlardır; yabancı sermayenin ise bu süreçte hırpalandığı ama 1929 Büyük Bunalım sonrası ortaya çıkacak yeni iktisadi çerçeveye kadar hükmünü sürdürdüğü aşıkardır.

105 BOA, BEO 4053/303938/4 B 1330.

1923 Devrimi

Taşra burjuvazisi 1876’ya kadar, toprakbentlik ve borç bağı ile tanımlı özgür olmayan emek biçimlerini görenek hukukuna dayanarak yaşatmaya hatta ağırlaştırmaya çalışmıştır. 1876 sonrasında ise, özellikle de “Amele Nizamnamesi” tasarısında görüldüğü üzere görenek hukukundan çıkarak yeni bir hukuk inşa etmeye heveslidir. Taşra burjuvazisinin yeni hukuk arayışı yine özgür olmayan emek biçimleri peşindedir, ama sınıf mücadelesinin sertleşerek tehcir ve soykırımı da ortaya çıkardığı bu dönemde, sınırlarını daha da zorlayarak özgür emek biçimlerini de dönüştürmeyi hedeflemektedir. İşte böylesine bir dönemde “ekserisi serseri makulesi” olan “ameleler” dağa çıkarak efe ve zeybek olarak sosyal eşkıyalığa soyunmuşlardır.¹⁰⁶ Anadolu’daki sınıf mücadelesinin doğurduğu toplumsal sorunun bir başka aktörü olarak 1910’ları kaplayan savaş yıllarında yıkıma uğrayarak sosyal eşkıyalığa soyunmuş bir başka grubu, asker kaçaklarını da unutmamak gerekir.¹⁰⁷ Bunlara Reji’nin baskı ve kontrolü altında sözleşmeli üretim gerçekleştiren (bir nevi işçileşen), hayatlarını idame ettirebilmek için Reji’nin kolcuları ile mücadeleyi göze alıp tütün kaçakçılığından başka çareleri olmayan küçük üreticileri de eklemek gerekir.¹⁰⁸

1917 Ekim Devrimi’nin, Bolşevizm’in Anadolu’daki etkisi böyle bir ortamda oldukça kuvvetli olmuştur.¹⁰⁹ Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası ve Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası¹¹⁰ gibi Anadolu’da oldukça faal olan Yeşil Ordu Cemiyeti’nin 1920’deki Beyannamesi doğrudan yukarıda ortaya koymaya çalıştığımız toplumsal soruna değinmekte ve Ekim Devrimi sonrası kurulan “Yeni Dünya”yı örnek göstererek emekçi sınıfları mücadeleye çağırmaktadır:

Eski dünya nedir? Yeni dünyada neler oluyor? Eski dünya, birkaç zenginin, milyonlarca insanı esir gibi çalıştırmak, bu milyonlarca insanın açlık ve sefaletine karşı kendi rahatlarını temin etmesinden başka birşey değildir.

Köylüler, çiftçiler, bağcılar, bahçeciler, kunduracılar, yemeniciler, duvarcılar, marangozlar, arabacılar, velhasıl ayağı ve koluyla çalışan bütün işçiler, geceyi gündüze katarak çalışır, çabalar, pek zorlukla ancak karınlarını kuru ekmekle doyurabilirler. Hasta olurlar, aç, ilaçsız kalırlar. Onlara ne ekmek veren olur ne ilaç veren ve ne de hekim getiren bulunur.

¹⁰⁶ Yetkin, *Ege’de Eşkıyalık*.

¹⁰⁷ Masayuki Yama’uchi, “Reflections on the Social Movements during the National Liberation War of Turkey: A Tentative Analysis of Partisan Activities in Western Anatolia”, *Journal of Asian and African Studies*, sayı 15, 1978, s. 15-50; Sungur Savran, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 2: Anadolu’da Sürekli Devrim Dinamikleri”, *Devrimci Marksizm*, sayı 44, 2020, s. 31-89.

¹⁰⁸ Donald Quataert, “Reji, Kaçakçılar ve Hükümet”, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s. 23-43.

¹⁰⁹ Bu sürecin ayrıntılı analizi için bkz. Savran, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 2...”, s. 68 vd. Millî Mücadele dönemindeki sol hareketler konusunda ayrıca bkz. Erol Ülker, “Millî Mücadele’de Sol Akımlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *100. Yılında Millî Mücadele’de Eskişehir’de Sol*, Mehmet Ö. Alkan (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.

¹¹⁰ Paul Dumont, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası’nın köylü nüfusun devrime iştiraki konusunu Komitern’in 1920’deki Kongrelerindeki çizilen çerçeve doğrultusunda öne çıkardığını vurgulamaktadır, bkz. Paul Dumont, “Le mouvement communiste anatolien en 1922”, *Du socialisme ottoman à l’internationalisme anatolien*, İstanbul: the ISIS Press, s. 361-362.

Dünyada yenen, giyilen herşeyi fukara meydana getirir. Evleri, konakları, sarayları, amele çalışarak yapar. Fakat, kendini aç, çıplak, sefil, evsiz yurtsuzdur. Aşar diye alırlar, iane diye alırlar. Zavallı köylü her türlü vergiye katlanır. Ne yolu yapılır, ne memleketi onarılır, ne çocuğu okutulur.

Fukaranın hayrına hiçbir iş görülmez. Ne davasına bakan olur, ne de kimse ona insan diye bakar. Sanki allah köylüyü, amele, fukaray, zenginlere kul köle olmak için yaratmıştır.

Ey köylüler, fukaralar, ey çalışkan çiftçiler, namuslu ırgatlar ve ameleler, gözlerinizi açınız, etrafınıza dikkatle bakınız! Etrafınızda bulunan beyler, paşalar, ağalar kimlerdir, bilir misiniz? Onlar da sizler gibi insandır. Allahın indinde aranızda hiçbir fark yoktur. Allah, insanları hep eşit yaratmıştır. Sizi fukara yapan, cahil bırakan bu zalim adamların şerrinden kurtulmak için başınızı biraz kaldırın, sesinizi yükseltin, onlardan korkmayın! Onlar, kendi kendilerine kalınca size bir şey yapamazlar. Rusyadan gelen haberlerden, Rusyada ve Azerbeycandaki çiftçi ve askerin yaptığı işleri herkes yavaş yavaş öğreniyor. Onlar, yeni bir dünya yapıyor. Eski idareleri, eski hükümetleri tamamen değiştirmişler. Yeni idare, yeni hükümetler kuruyorlar. Yeni dünya bambaşka oluyor. Yeni dünyada hükümet hep fukaraların eline geçti. Hükümet adamlarını fukara seçiyor. Valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar hep ortadan kalktı. Zengin, fakir, büyük, küçük, bey, paşa hep eşit oldu. Rütbeler hep lağvoldu.

... Mal mülk sahibi olmak ta yasak olduğu için rüşvet, anaför, hırsızlık, yalancılık, dolandırıcılık kamilen ortadan kalkmıştır. Herkes insanlığı anlamış, herkes birbirine eşit olmuş. Biz de böyle yapacağız, böyle olacağız. Biz de bu yolda yürüyoruz.¹¹¹

Bu bağlamda Yeşil Ordu'nun Nizamnamesi'ndeki kurulacak yeni dünyanın yeni hukukuna dair şu maddeler dikkat çekicidir:

3. Yeşil Ordu, arazi ve umumi servetten bütün bütün halkın, ancak zati saileri, maddi ve manevi kabiliyetleri nisbetinde faydalanmasını temine çalışır.
4. Su, hava, ışık ve hararet gibi hayati menfaatlerden sayılan ve umumi olan toprağın devletçe idaresini ve halkın parasız ortak emeğine bırakılmasını, esaslı ıslahattan biri sayar.
5. Menkul ve servet sağlayan sermayelerden meydana gelecek faydanın bazı kişilere ve bazı ailelere değil, bütün vatandaşlar arasında bölüştürülmesi için, devletin bütün iktisadi hayata karışmasına taraftır.¹¹²

Burada 1920 Nisan'ında Karacabey'e uğrayan Çerkes Ethem'in Balıkesir Heyet-i Merkeziye'nin topladığı yardım paralarına kudretince katkıda bulunmayan Arnavut Galip Paşa'ya söylediklerini hatırlamak faydalı olacaktır:

Böyle bir zamanda herkes, vatanın selameti ve kurtuluşu için varlığını feda etmelidir. Sen ise, teessüfle görüyorum ki, servetçe senden çok aşağı durumda olanlara fena bir örnek olmakta devam ve ısrar ediyorsun. Kaldı ki ben senin geçmişini de ve seni de pek iyi biliyorum. Haksız bir davayı kazanmak için onbinlerce lira rüşvet veren bir adamsın. [1]50 lira gibi az bir parayı İstanbul birahanelerinde, Bursa'da bir gecede harcayan hovarda bir insansın. Vatan uğrunda bu cimriliğin

111 *Yakın Tarihimiz Dergisi*, cilt 1, 1962, s. 71'den aktaran Dimitır Şişmanov, *Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi*, (haz. Ayşe ve Ragıp Zarakolu), İstanbul: Belge Yayınları, 1990 (1978), s. 75-76.

112 *Yakın Tarihimiz Dergisi*, cilt 1, 1962, s. 107'den aktaran Şişmanov, *Türkiye İşçi...*, s. 76.

hayret ve nefrete şayan değil midir?¹¹³

Galip Paşa “Beyim bu bir yardımdır. Ve yardım da arzuya ve isteğe bağlıdır. Ve ben de fazlasını veremem” diyerek karşılık vermesiyle, tevkif edilmiş geceyi de hapiste geçirmiştir. Ancak bir adamının Paşa namına 5.000 lira teslim etmesi ile serbest kalabilmiştir.¹¹⁴ Yardımı 150 liradan 5.000 liraya çıkarmış Galip Paşa epey tedirgin olmuş olmalıdır.

1920’lerde halk kitlelerinin hareketlenmesi yalnız Galip Paşa’yı değil tüm taşra burjuvazisini tedirginliğine sevk etmiştir. Burjuvazinin tedirginliği tabii ki Büyük Millet Meclisi (BMM) Başkanı Mustafa Kemal’e de yansımıştır. 16 Eylül 1920’de Garp Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa’ya yolladığı şifreli telgrafta “memleketi muhafaza” için hükümetin yapması gereken “ıslahat”lara dikkat çekmiştir:

Bolşevikler aynı zamanda memleketimizde Bolşevik teşkilatı vücuda getirmek için fevkalade faaliyete başlamışlardır. (...) Bunların maksatları memlekette toplumsal bir inkılap meydana getirmektir. (...) Memleketimizin fikir ve inkılap taraftarı olan veya bu perde altında türlü türlü maksatlar peşinde koşan adamları da, bu tehlikeleri fark etmeksizin Bolşevik teşkilatını kolaylaştırmaktadırlar. Biz bu ahval üzerine evvelemirde memleketi elimizde muhafaza ve ne ıslahat lazım ise hükümet vasıtasıyla yaparak anarşi ve inkılap suretiyle Rus tabiiyetine mani olmak [zorundayız].¹¹⁵

İşte tam 18 gün sonra, 4 Ekim 1920’de Meclis oturumunda gündemine gelen Köy Baltalıkları Kanun tasarısı “memleketi muhafaza” için yapılması gereken “ıslahat”lara harika bir örnek teşkil etmektedir. Tasarı doğrudan BMM Başkanı tarafından Meclis’e sunulmuştur¹¹⁶:

B. M. Meclisi Riyaseti Celilesine

Köylülere hakkı kanunilerinden daha serbest istifade fırsatını vermek ve mirî ormanların muhafaza ve inzibatını temin etmek üzere mücavir köylerle ahaliyi odunculuk ve kömürcü’lük ile meluf bulunan köylere baltalık tefrik ve tahdidine dair Umuru İktisadiye Vekâletince tanzim kılınan kanun lâyihası ve esbabı mucibe mazbatası Heyeti Vekilenin 22.9.1336 tarihindeki içtimasında ledelmütalâa tasvip edilmiş ve leffen takdim olunmayla ifayı muktazasını rica ederim.

B. M. Meclisi Reisi M. Kemal¹¹⁷

113 Çerkes Ethem, *Anılarım*, (sadeleştirilmiş baskı), İstanbul: Berfin Yayınevi, 1993 (1962), s. 26-27. Galip Paşa’nın köylüler ve Hazine-i Hassa ile (sahip olduğu Çamandıra Çiftliği bağlamında) yaşadığı arazi anlaşmazlığı ve buna yönelik davaya dair arşiv belgeleri gayet hacimlidir, henüz ayrıntılı bir analiz yapmış olmasak da Galip Paşa’nın bu veya başka davalar çerçevesinde, yukarıda gördüğümüz toprak sahipleri gibi, herkesi ve her şeyi kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmiş olması şaşırtıcı olmayacaktır (bkz. BOA, DH.MKT 1149/2/20.06.1325; DH.MKT 1168/88/14.04.1325; DH.MUİ. 6/2/24.01.1328).

114 Çerkes Ethem, *Anılarım*, s. 26-27.

115 Ahmet Efe, Çerkes Ethem (Gözden Geçirilmiş 2. Basım), İstanbul: Bengi Kitap Yayın, 2007, s. 102-103’ten alıntılanan Savran, “*Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 2...*”, s. 78.

116 Oturum yöneticisi ikinci reis vekili Hasan Fehmi (Ataç) Bey’dir.

117 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İçtimai Senesi 1, cilt 4, (3. Baskı), Ankara: TBMM Basımevi, 1981, s. 518.

Meclis de karşı karşıya kaldığı toplumsal tazyik karşısında sessiz kalamamış ve 14 Ekim 1920’de 39 sayılı Baltalık Kanunu’nu çıkartmıştır.¹¹⁸ Kanun sürekli devrim dinamiklerinin harekette olduğu Millî Mücadele döneminde¹¹⁹ Anadolu’daki sınıf çatışmalarını ve toplumsal sarsıntıları yansıtan, yukarıdan aşağıya bir taviz değil, aşağıdan yukarıyı zorlayarak elde edilen bir kazanımdır.¹²⁰ Kırsal alanda hızla yürüyen fiili mülksüzleştirmeyi 1902’den bu yana mülkiyet anlaşmazlıklarının “idareten men” kararları ile çözülmesi üzerinden ve 1915’te de Emval-ı Metruke Kanunu ile hukuka döken bir mevzuat gelişmişken Baltalık Kanunu yoksul köylülere neredeyse bir toprak reformu vaat etmektedir:

BİRİNCİ MADDE — Odunculuk, kömürcülük ve kerestecilik ile melûf olan ve ya âzami yirmi kilometre mesafe ile büyük ormanlara mücaveret ve münasebeti bulunan köylere, beher haneye âzami on sekiz atik dönüm itibariyle ve orman memurlarının riyasetinde mahallî mühendis ve tapu memurlarından ve karye heyeti ihtiyariyesinden ikişer zattan mürekkep bir heyet marifetiyle baltalık tefrik ve mevcut baltalıklar bu nispete iblâğ edilmek [ulaştırılarak] suretiyle tevsian [genişletilerek] yeniden tahdit ve köy namına meccanen kaydi resmisi icra olunur, işbu baltalıkların hu’snü muhafazasıyla emri intifai [faydalanması] heyeti ihtiyariyenin nezaret ve mesuliyeti tahtında karye halkına ait bulunur. Evkaf ormanları aleliltlak [ayrım yapmadan] müstesnadır.

İKİNCİ MADDE — Köy civarındaki ormanların es, has uhdesinde bulunmasından dolayı birinci maddede gösterilen miktarda miriden baltalık tefriki mümkün olamadığı takdirde orman memurunun tahtı nezaretinde köylülerden ve orman sahipleri tarafından intihap edilecek [seçilecek] birer ve her iki tarafın muvafakati ile veya muvafakat hâsıl olamadığı takdirde orman memurunun bitaraf olarak intihap edeceği [seçeceği] bir ki ceman üç muhammin tarafından takdir edilecek kıymet üzerinden nispeti mezkûre dairesinde bilistimlâk bedeli köylü tarafından peşin olarak tediye edilmek [ödemek] suretiyle köy namına teferrug [tapuya geçirilir] olunur. Köylü bedelini defaten tediye edemediği takdirde iktisat vekâleti marifetiyle Ziraat bankalarından alelûsul yaptırılacak ikrazatla [borçlanma ile]

118 Bu kanuna ve içerdiği toplumsal ve siyasi boyuta Yalçın Küçük de *Türkiye Üzerine Tezler*’in ilk sayfalarında dikkat çekmiştir, bkz. *Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978)*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1980 (1978), s. 17-26.

119 Savran, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 2...”, s. 34 vd.

120 Kanun’un pek de göstermelik olmadığını vurgulamak lazım, İktisat Vekili Mahmud Celal (Bayar) Bey’in açıklamalarından üzerinde düşünüldüğü ve ayrıntılı çalışıldığı anlaşılmaktadır: “Ben-deniz ormanların doğrudan doğruya millete ait olduğuna kailim. O zavallı millet ki, bugün hiç bir suretle hakkı intifaini [fayda] elde edememiştir. (Bravo sadaları). Biz bilhesap bu iki hektara karar verdik. Yirmi cedit dönüm demektir. Her köylünün hisse-i intifaini [fayda] yedi senede, ormanın devri tabiisini hesap ederek, üç sene zarfında devri tabii yaparak, beher (7) senede bir meşe ormanının yetişeceğini hesap ederek, her haneye üç dönüm olmasını nazarı dikkate alarak bir hesap yaptık ve binaenaleyh her köylüye senedi on bin kilo kadar odun veya kömür isabet edeceğini ve bu itibarla bugün köylünün hali hazır piyasasına nazaran geçinebileceği kadar eline para geçeceğini tahmin ettik. Aynı zamanda bu miktarı koyarken, köylüyü artık miri ormanlarına girmemek için müstağni [doygun] bir vaziyette bırakmak istedik. Malumu alileridir ki, miri ormanlarını muhafaza etmek, bugün memleketin sıhhati ve iktisadiyatı ile şiddetle alakadar mühim bir meseledir. Eğer biz köylüyü kendi alat ve edevatı zürraiyesini temin edebilecek ve bizzat kendisinin i-hrak edeceği [yakacağı] şeyleri kolaylıkla tedarik edecek ve kendisinin idaresini temin ve evladı ayalinin [çoluk çocuk] nafakasını tedarik için nakledeceği odun ve kömür hususunda sıkıntılı bir vaziyette bırakmazsak, hem köylünün iyiliğine hizmet etmiş olur, hem de elimizde kalan miri ormanları tahripten kurtarmış oluruz.” *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İçtimai Senesi 1, cilt 4, (3. Baskı), Ankara: TBMM Basımevi, 1981, s. 523.

tesviye olunur.

Tarafeyn takdir olunan bedele razı olmadıkları takdirde yalnız tezyit veya ten kisi bedel için mehakime müracaat edebilirler. Fakat bu müracaat kararın tenfizine mâni olamaz.

4 Ekim 1920’de yapılan (1. devre, 1. içtima senesi, 28. içtima) Kanun görüşmelerinde Meclis’te söz alan İzmit mebusu Hamdi Namık (Gör) Bey kanunun ruhunu gayet net ortaya koymaktadır:

HAMDİ NAMIK BEY (İzmit) — Efendim bu gün en mesut günlerimizden birisidir. Çünkü bugün şu kanunla anlıyorum ki, halka doğru gitmek isteyen bir Hükümet mevcuttur. Şimdiye kadar halkın bu kadar menfaatine hadim hiç bir kanun tanzim edilmemiştir. Binaenaleyh İktisat Vekâleti vekili muhteremini ve sonra Heyeti Muhtereme-i Vekileyi tebrik ederim. Fazla söz ile Heyeti aliyenizi işgal etmek istemiyorum. Bu kanunun kabulünü Heyeti aliyeden rica ederim.¹²¹

Menteşe Mebusu Tevfik Rüştü (Aras) Bey ise kanunun sahaya yansımaları harika bir şekilde ayrıntılandırmaktadır:

TEVFİK RÜŞTÜ BEY (Menteşe) — Bendenizce kanunun en ruhlu maddelerinden biri de ikinci maddedir, onun tayyî şöyle dursun, kanunun en çok ruhunu teşkil eden esas bu maddedir. Çünkü bir çok yerlerde biliyoruz ki, mirî ormanlar pek uzak kalmıştır ve köyün mirî baltalıkları da harab olmuştur. Şimdi onlara bir orman vermek lâzım geliyor. Bil hassa o mahut[malum] kara taş¹²² meselesinden dolayı ta köylerin burnu dibine girmiş ve herkesin şahsi ormanı olmuştur, Bunları pek yakından tanıyorum. Meselâ Marmaris kazası böyledir. Koca bir kaza merkezi katiyen bir ormana sahip değildir. Çünkü eşraftan Şerif Efendi o kara taş ile ilerlete ağaç namına orada her ne varsa kendisi malik olmuştur. Şimdi böyle halka hiç olmazsa Hükümetin düşündüğü gibi, istimlak hakkını vermezsek, siz soğuktan ölün, odunsuzluktan kıvranın demek olur. Onun için ikinci maddeyi pek muvafık bulur ve aynen kabulünü rica ederim.¹²³

Gerçekten de Baltalık Kanunu’nun 2. maddesi esaslı bir maddedir, ağa ve beylerden oluşan taşra burjuvazisinin topraklarını istimlakini ve emekçi halka dağıtılmasını öngörmektedir. Kırdaki emekçileri mülksüzleştiren idareten men kararlarını çöpe atarak onları geçimlik toprak sahibi haline getiren bir mevzuat ortaya konması dönemin sürekli devrim dinamiklerine somut bir örnektir. Cumhuriyet tarihi boyunca kırsal “halkın bu kadar menfaatine hadim” başka bir kanun da düzenlenmeyecektir. Baltalık Kanunu’nun 2. maddesinin, tartışmalara rağmen 1945’te yasalaşan, burjuvazinin büyük muhalefeti ile uygulama alanı bulamayan 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nun meşhur 17. maddesinin bile ilerisinde halk menfaatine bir düzenleme getirmektedir.¹²⁴

121 A.g.e., s. 522.

122 Burada Tevfik Rüştü Bey “kara taş” ile (kadaastro geçmiş de geçmemiş de olsa) arazi sınırlarını (aynı zamanda yerel güç mücadelesini) gösteren sınır taşlarını kastediyor.

123 A.g.e. s. 525.

124 Kanunun 17. maddesi şöyledir: “Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere

Bu belirsiz, taşra burjuvazisi için endişeli atmosfer içinde Emin Bey 1920’de defterine şu notları düşmüştür:

Bu arada, bir de Bolşeviklik meselesi ortaya çıktı. Bolşeviklere öteden beri meyilli bulunuyoruz. Sebebi de, bunların İngilizlere ve Fransızlara düşman olmaları. Sonuçta, düşmanımız bir, diyoruz. Fakat şimdi Bolşevik ilkelerini takip ve tatbik edecek zümreler çoğaldı. Adeta Meclis’e söz geçirir durumda ve bütün kuvvetlerinde.

Bu adamlar, Rusya’da olduğu gibi Bolşevikliğin yıkıcı şeklini uygulama taraftarı olup, ona göre düzenleri var. Yunan memleketi istila etse de, her neye mal olursa olsun, memlekette Bolşeviklik yapmak istiyorlar. Buna karşı koyacak zenginleri, köy ağalarını, az çok hali vakti yerinde olanları, dindarları, özellikle hocaları tamamen imha etmek istiyorlar. Bunu, -Cenab-ı Hak muhafaza buyursun- hemen bugünden yapmak istiyorlar.¹²⁵

Doğal olarak Emin Bey de diğer taşra burjuvazisi gibi kendi mal ve mülkü için tedirgindir: “Mülkiyet hakkının kaldırılması hiç işime gelmez; çünkü şahsen zarara uğrarım. Meydanda olan arazi ve emlakım, kendi çalışmamızla, emeğimizle elde edildi”.¹²⁶ Bu tedirginliğe rağmen Emin Bey (diğer burjuva sınıf temsilcileri gibi) Baltalık Kanunu müzakerelerinde söz almamış, Hamdi Namık ve Tevfik Rüştü’nün kanunu destekleyici konuşmalarına cevap vermemiştir. Ama Meclis gündemine Baltalık Kanunu’ndan birkaç ay sonra, 18 Nisan 1921’de (1. devre, 2. içtima sene-si, 22. içtimada), gelen (ve 28 Nisan 1921’de kanunlaşan 114 sayılı) “Zonguldak ve Ereğli havzai fahmiyesinde mevcut kömür tozlarının amele menafii umumiyesine olarak fûruhtuna dair” kanunun müzakerelerinde emekçi sınıflar düşmanı sınıfsal konumu açık etmekten de çekinmemiştir. Kanun, layihadaki açıklama doğrultusunda “şimdiye kadar pek mühmel bırakılmış olan biçare amelenin mehma emken insani bir hayata sevkine medar olması itibariyle elzem bulunmuş”, maden kömürü tozlarının ameleye gelir getirmesi için satılabilmesini öngörmektedir. Kanun içeriği doğrultusunda Meclis’te emekçi sınıflar lehine rüzgâr esmeye devam etmektedir ama Kanun müzakeresindeki aşağıdaki tartışma dönemin kızışan atmosferini görmek kadar burjuvazinin *par excellence* temsilcisi Emin beyin özel mülkiyet temelli burjuva hukukunu öne çıkaran muhalefetini görmek için çarpıcıdır:

EMİN B. (Eskişehir) — Efendim bu mesele ince muhakeme edilmeli. Bir defa bu madenlerde Hükümetin tozları ameleye terk etmek hakkı var mıdır? imtiyazda böyle bir kayıt var mıdır? Yoksa bu tozlar doğrudan doğruya ocak sahiplerinin midir? Bu birincisi, ikincisi; memleketimizde en ziyade muhtacı muavenet [yardım] olan acaba kimdir? Sırf Zonguldak’taki amele midir? Yoksa on beş milyon Türk olan ahali midir? Bugün bendeniz yakînen biliyorum ki, iki ay sonra-

dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak arazi 50 dönümden aşağı olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15 ve 16ncı maddelerin hükümleri işlemez. Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz. İşçinin geçici mevsim işçisi olup olmadığını Tarım Bakanlığı belli eder.”

125 Sazak, *Emin Bey’in Defteri...*, s. 161. Aynı dönemde Emin Bey’in memleketi Eskişehir Bolşeviklik cereyanlarına oldukça açıktır, bu konu üzerine zengin arşiv malzemesi de içeren yeni bir derleme kitap için bkz. Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *100. Yılında Millî Mücadele’de Eskişehir’de Sol*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.

126 Sazak, *Emin Bey’in Defteri...*, s. 162.

Hattâ Meclisi Âliniz de dâhil olduğu halde - hiç kimse para alamıyacaktır. (Sadede sesleri)

ABDÜLKADİR KEMALİ B. (Kastamonu) — Bunu nereden biliyorsunuz?

EMİN B. (Devamla) — Neden biliyorum bakınız: Eskişehir’de Ağnam rüsumu için halk tazyik görüyor, bir liraya toklu satıyor. Bunun çaresi düşünölsün. Bu dertleri saklıyalım demiyorum, rica ederim, bunu söylemiydim mi? Hukuka riayet edilmesin mi? Evvelâ hukuku müktesebe vardır. Efendim, iyice düşünelim. Hakikaten Bolşeviklik bu milleti kurtaracak ise iktisat Vekili Beyefendinin tuttuğu yollar pek doğrudur. Eğer değilse...

İKTİSAT VEKİLİ MAHMUT CELÂL B. (Saruhan) — Bu nasıl lâkırdı Reis Bey? Rica ederim ben bunu muradetmedim ve söylemedim.

EMİN B. (Devamla) — Eğer değilse, bu memleketin kabiliyetine göre, eski Hükümetin muhafazası taraftarı değilim ve bunu hiç bir vakit istemem de...

TUNALI HİLMİ B. (Bolu) — Yalnız mürteçidir.

EMİN B. (Devamla) — Bendeniz memleketimle alâkadar bir kimseyim, serseri değilim. Memleketin kabiliyeti içtimaiyesine göre bir iş yapacak isek böyle iktisadi mesail oyuncak olamaz efendiler; ortada hukuku müktesebe vardır. Bu tozların yüzde kaç nispetinde olduğu tahmin edilmeden böyle körükörüne kanun yapmıyalım. Burası Meclisi Âlidir ve mukadderatı milleti elinde tutuyor. Böyle lâaletlayın [gelişigüzel] kanun yapamayız.

İKTİSAT VEKİLİ MAHMUT CELÂL B. (Saruhan) — Hukuku müktesebeye [kazanılmış haklara] dokunan yok

TUNALI HİLMİ B. (Bolu) — Ben körükörüne kanun yapmıyorum. Rica ederim Reis Bey, bu bir ilmî bahistir. (Gürültüler).

EMİN B. (Devamla) — Bendeniz heyeti ihtiyariye mühüröyle geldim. Millet iradesiyle geldim.

TUNALI HİLMİ B. (Bolu) — Körükörüne tâbirini reddediyorum.

EMİN B. (Devamla) — Memleketin iktisadiyatı o kadar sarsılmıştır ki memleketin müdafaasından gayrı hiç bir şey düşünmüyoruz. Haza min fadlı rabbi. Bunu da düşmanlarımız takdir etmişlerdir.

Bugün memleketin iktisadiyatı sarsılmıştır. Efendiler, düşmanlarımızın yegâne gözledikleri şey de budur ve bunun çaresi bittabii vardır. Onu da düşünelim. Böyle iktisadiyat ile oyna- mıyalım. (Çaresi nedir? sesleri) çaresi vardır efendiler. Hukuku tasarrufiyye riayet edilmeli ve halka emniyet gelmelidir. Binaenaleyh bunun reddini teklif ediyorum.¹²⁷

İki kanun arasında 14 Ekim 1920’den 28 Nisan 1921’ye birkaç ay var dedik, ama Emin Bey’i Ekim’de sessiz bırakan Nisan’da ise burjuva hukukunu müdafa çerçevesinde sınıf nefretini açığa vuran Ocak 1921 itibariyle Çerkes Ethem ve güçlerinin bertaraf edilmesi ama esas olarak 28 Kanunusani 1337 (28 Ocak 1921) gecesi

127 T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtimai Senesi 2, cilt 10, Ankara: TBMM Basımevi, 1958, s. 29. Emin Bey kanunun reddi konusunda tek başına değildir, 28 Kanunusani sonrası Meclis’te sesi yükselmeye başlayan epey mebus vardır, bunlardan Konya mebusu Vehbi Efendi (aynı oturumda) burjuvazinin diğer yükselen sesidir: “VEHBİ Efendi (Konya) — Efendim, Zonguldak’ta çalışan amele-yi askerlikten istisna ederiz. Ona aklım erer. Çünkü oradaki amele-yi terqip ve teşvik eder. Sonra orada bulunan amelenin sıhhatini muhafaza için hastane yapmak için tahsisat verdik. Hastane yapılabilir. Buna da aklım erer. Fakat yevmiye ile çalışıp kazanan Zonguldak amalesi için kömür tozlarından ayrıca bir menfaat temini hususunun hikmetini bilmediğim için buna dair gerek iktisat Vekili ve gerek mazbata muharriri taraflarından izahat verilmesini teklif ediyorum. Âmele yevmiye ile çalışmaya razı olmuş, çalışıyor. Sonra sair hususatta rahatı da düşünölüyor. Ayrıca bu kömür tozlarının onların menfaatine tahsis olunmasının sebebi nedir?”, a.g.e., s. 26.

olanlardır...¹²⁸ Nazım Hikmet'in 28 Kanunusani'de söylediği gibi tarih sınıfların mücadelesidir, 28 Kanunusani burjuvazinin emekçiler ile mücadelesinin tarihidir:

ta ata aa ta ta ha ta tta ta

tarih

sınıfların
mücadelesidir

1921

kanunisani 28
karadeniz
burjuvazi
biz

on beş kasap çengeline sallanan
on beş kesik baş
yoldaş

bunların sen

isimlerini aklında tutma

fakat

28 kanunisaniyi unutma!

“siyah gece

“beyaz kar

“rüzgar

“rüzgar”.

trabzondan bir motor açılıyor
sa-hil-de-ka-la-ba-lık!
motoru taşıyorlar
son perdeye başlıyorlar!

burjuva kemal'in omuzuna binmiş
kemal kumandanın kordonuna
kumandan kahyanın cebine inmiş
kahya adamlarının donuna
uluyorlar

hav... hav... hak... tü
yoldaş unutma bunu burjuvazi

ne zaman aldatırsa bizi
böyle haykırır:

128 Olayların ayrıntılı analizi için bkz. Savran, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 2...” ve Sungur Savran, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 3: Mustafa Suphi'leri Kim Öldürdü?”, *Devrimci Marksizm*, sayı 45-46, 2021, s. 67-135.

– hav...hav...hak...tü

Memleketin muhafazası için ıslahat gerektiren koşullar böylece yumuşamış, emekçi sınıflar lehine olan toplumsal ve siyasi atmosfer 28 Kanunusani’den sonra hızla değişmiştir.¹²⁹ Özellikle 9 Eylül 1922 sonrasında burjuvazi hakimiyetini ilan etmiş gibidir. 9 Eylül’den tam 10 gün sonra, 19 Eylül 1922’de (Yunus Nadi ve Tunalı Hilmi gibi çoğunluğu ticaretle meşgul) 55 mebus ve 37 tüccardan oluşan bir girişimci grup Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi’ni kurarlar.¹³⁰ Meclis zabıtlarından 27 Kasım 1922’de Maliye Vekili Hasan Fehmi (Ataç) Bey’in İzmir seyahati sonrası “memaliki müstahlasa ahvaline dair” anlattıkları Millî Mücadele ve Rumların göçü sonrası emval-i metrukenin de belirlediği yeni mülkiyet düzeni ile sınıflar hiyerarşisini ortaya koymaktadır:

Aydın’da bir incir meselesinden bahsediyorlar. Bu incir meselesini de arz ediyorum. Bir adam muvakkat [geçici] mutasarrıf vekili olmuş, bir zat da jandarma kumandanı olmuş, oraya ilk memur olmak üzere, bunların her ikisi demişler ki, bu sahipsiz incirlerin mevsimi geçiyor, dökülecek, harabolacak. Beş tane mütaahhit bulmuşlar. Bu mütaahhitlerle görüşmüşler, yüzde altmış emvali metruke ambarlarına - Hükümete - yüzde kırkını kendilerine aidolmak üzere incirlerin mahsulünü bunlar, toplansın ve bir de memur ikame edelim, toplanılan incirlerin yüzde altmış Hükümete, yüzde kırkı bu mütaahhitlere aidolsun demişler ve böyle bir muamele yapmışlar. Az bir müddet sonra ahali bakmışlar ki, bunda büyük bir kâr, büyük bir menfaat var. Şikâyet vukubuluyor, bu şikâyet bendeniz burada iken gelmişti. Bendeniz Aydın’ın bu şikâyetini sordum ve henüz cevap gelmemişti. Kendim İzmir’e gidince Aydın Muhasebecisiyle orada bulunan müfettişi İzmir’e çağırdım. Bunlar sahipsiz kalan incir bahçelerini beş, altı kısma taksim etmişler. Yüzde altmış nispetinde toplanması ilân edilmiş ve bu ilân üzerine; iki kısmını doğrudan doğruya o bahçelere mücavir olan ahali, köylüler almışlar ve toplamışlar, yüzde altmışını Hükümete getirmişler, kırkını da kendileri yemişler. (O, helâl

129 Ereğli havzası maden işçilerinin çalışma koşullarında iyileştirmeler getiren 10 Eylül 1921 tarihli 151 sayılı “Ereğli havzai-fahmiyesi maden amelesinin hukukuna mütealik kanun” emekçi sınıflar lehine atmosferin kısmen devam ettiğini göstermektedir. Ama bu kanunun tartışıldığı 2 Mayıs 1921 tarihli 28. oturumda Hakkâri Mebusu Mazhar Müfit (Kansu) Beyin şu sözleri meclisteki değişen atmosferi iyi yansıtmaktadır: “Şimdi efendim, böyle bir amele birliği müfettiş lig’inin lüzumu var mı, yok mu? Bâzı rüfeka diyor ki :.... Henüz böyle bir teşkilât yokken ne için böyle bir kanun yapalım? Bendeniz de cevaben arz etmek istiyorum ki: Hakikaten bizde bir amele teşkilâtı yoktur ve ameleyi böyle bırakırsak - gördüğünüz şekilde - patron denilen âmirlerin zulmü altında ezilip duracaktır. Amelenin böyle bir irşada ihtiyacı vardır, efendim... Fakat kanunda böyle bir kayıt korsa, yani amele arasında bir birlik husule getirilmesi noktai nazarından ben deniz bunu pek muvafık buluyorum. Yalnız bir şey var: Bâzı rüfeka burada amele kahramanı kesildiler: Meselâ; Refik Beyefendi, Tunalı Hilmi Beyefendi, hattâ encu’men mazbata muharriri bey bile. Biz itiraz eder etmez; amele korkusu, amele endişesi, amele kuşkulanması, yok bilmem ne... Tarzında sözler söyleniyor. Ameleden korkmayın rica ederim. Efendiler: Burada, herkes bütün rüfeka amelenin bugün ne vaziyette olduğunu; birtakım müstahzir ve - âmirlerin ceplerini doldurmak için - ne kadar zulüm gördüklerini hepimiz biliyoruz. Cümlemiz, amelenin ve bütün ahalinin, hapsinin; refahını, rahatını ister adamlarız; neden ameleden korkalım?... Onun için Refik Beyefendiden ve diğer rüfekadan da rica ederim, buraya çıktıkları vakit ve ekseriya da sağa hitaben: (Handeler) Amele korkusu, amele kaygısı, demelerine lüzum yok. Bunu iade ederim size, hiç korkumuz yoktur. (Alkışlar).” *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İçtimai Senesi 2, cilt 10, Ankara: TBMM Basımevi, 1958, s. 212.

130 Selim İlkin, “Türkiye Milli İthalat ve İhracat Anonim Şirketi”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, sayı 2, 1971, s. 229-230. Şirket üzerine bir tartışma için ayrıca bkz. Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler...*, s. 60-73.

olsun, sesleri) Diğer kısmını da karar mucibince bize aidolarak - ahaliye toplatmak suretiyle - toplatmışlar.
HAFİZ HAMDÎ B. (Biga) — Yine ahali amele oluyor, Hasan Bey.

Mal ve mülke önceden olduğu gibi toprak sahipleri ile mütaahhitler el koyarken, ahali ameleliğe devam etmektedir. 29 Ekim 1923'te burjuvazi işte böylesine bir çerçevede kendi cumhuriyetini (iktidarını) ilan etmiştir. Halk kitlelerinin bu ortamda daha önceden elde ettiği kazanımları da kaybetmesi söz konusudur. 15 Nisan 1924 tarih ve 484 sayılı “Devlet Ormanlarından Köylülerin İntifa Hakkına İlişkin Kanun” ile 1920’de çıkarılan Baltalık Kanunu ilga edilmiştir. Yeni kanuna göre ihtiyacı olanlar devlet ormanlarından faydalanabileceklerdir (fenni tahammüle göre ruhsatla), ama eski kanunda öngörülen devlet ormanlarından köylere orman tahsisi ve toprak/orman sahiplerinin arazisinin istimlakı tamamen gündemden çıkmıştır. Taşra burjuvazisi böylece rahat bir nefes almıştır. Diğer taraftan halkın ihtiyaç ve menfaatini öne çıkaran Baltalık Kanunu’nun aksine yeni kanun ticari çıkarları gündemine almıştır, öylesine ki sanki kereste tüccarlarına hitap etmekte, ticaret burjuvazisine de göz kırpmaktadır:

ÜÇÜNCÜ MADDE — Ormanlar dahil ve civarındaki köyler ahalisinden ticaret için kereste imal edeceklerin her birine müzayedesiz ve tarife bedeliyle en yakın Devlet ormanlarının fennen tahammülü olanlarından işleyebileceği miktarda ve müddeti bir seneye mahsus olmak üzere ruhsatname ita olunur.
Ancak müzayededen maada hususatta tüccarların tabi oldukları ahkâm ve şeraiti fenniyeye tabi olurlar. İşbu kerestelerin her yere ihracı serbest olup bedelleri mukassatan [taksitli olarak] istifa olunur. Kerestecilikle meşgul olan köylere civar ormanların müzayede ile tüccara satıldığında köylülerin ihtiyacı miktarı tefrik edilmek meşruttur.

Ama taşra burjuvazisi olası toprak reformu endişelerine karşı asıl güvenceyi 1924 Anayasası’nın 74. Maddesi ile kazanmıştır:

Madde 74.- Menafii umumiye için lüzumu usulen tahakkuk etmedikçe ve kanunu mahsus mucibince değer pahası peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimval [mala el koyma] ve mülkü istimlak [mülke el koyma] olunamaz.
Fevkalâde ahvalde kanun mucibince tahmil olunacak nakdî, aynî ve sayü amele mütaallik mükellefiyetler müstesna olmak üzere hiçbir kimse hiçbir fedakârlığa icbar edilemez.¹³¹

Yine de emekçi sınıflar aleyhine gidişata karşı koymayı aklına getirenler için 4 Mart 1925 tarihli Tahrir-i Sükûn Kanunu’nun 1. Maddesi irtica ve isyan dışında

131 Toprak reformu yapabilme yolunda 74. Madde’nin koyduğu engel ancak 5 Şubat 1937’deki 3115 S. Kanun/md. 7 ile bu maddeye yapılan ekle aşılabacaktır: “Umumî menfaatler için lüzumu, usulüne göre anlaşılmadıkça ve mahsus kanunla mucibince değer pahası peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimval ve mülki istimlak olunamaz. **Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlak olunacak arazi ve ormanların istimlak bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti, mahsus kanunlarla tayin olunur.** Fevkalâde hallerde kanuna göre tahmil olunacak para ve mal ve çalışmaya dair mükellefiyetler müstesna olmak üzere hiçbir kimse hiçbir fedakârlık yapmağa zorlanamaz.”

emekçi sınıfları da baskılamak üzere (uygulamada grevlerin ve sendikal faaliyetlerin engellenmesi, sendikacıların tutuklanmasını gibi önlemleri de içerebilecek) bir ihtar sunmaktadır:

BİRİNCİ MADDE — İrticaa ve isyana ve memleketin nizamı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâlê bâis bilûmum teşkilât ve tahrika ve teşvikat ve teşebbûsat ve neşriyatı Hükümet, Reisicumhurun tasdikiyle, re’sen [doğrudan] ve idareten men’e mezundur. İşbu efal [eylemler] erbabını Hükümet İstiklâl mahkemesine tevdi edebilir.

Tabii burada Anadolu kırsalında kalan emekçi halkın gayet iyi hatırlayacağı 1908 öncesi ve sonrasındaki mülksüzleştirme uygulamalarının lokomotif olan “idareten men” kavramının altını çizmek gerekir. Diğer taraftan 1908 öncesinden bu yana “idareten men”in ortaya koyduğu “aşırı ferdiyetçi”, “ferdi menfaati umumi menfaatin zararına himaye” eden, “iki menfaat arasındaki çatışmada toplumun menfaatinin, daima ferdin menfaatinin üstünde olması gerektiğini gözden” kaçırarak uygulamalar çerçevesinde tanımlanmış mülkiyet hukuku 1926’da Medeni Kanun ile sıfırdan kodifiye edilmiştir.¹³² İsviçre Medeni Kanunu’ndan iktibas edilen Medeni Kanun görenek hukukuna dayalı mevzuatı tamamen ortadan kaldırmıştır. Üstüne üstlük 865 sayılı Ticaret Kanunu’nun Medeni Kanun’la birlikte eş anlı yürürlüğe girmesiyle Tanzimat döneminden bu yana burjuva dünyasının içinde bulunduğu uyumsuz hukuki çerçeve de yok olmuştur. Böylelikle Türkiye, Niyazi Berkes’in altını çizdiği gibi, Tanzimat’tan bu yana süregelen Savigny’ci ve Hegel’ci çizgiler arasındaki salınımlardan kurtulmuştur.¹³³ Medeni Kanun’un gerekçesinde Mahmut Esat Bozkurt Türkiye’nin ulaştığı Hegel’ci çizgiyi kendince şöyle özetlemektedir:

Çağdaş uygarlık ailesine mensup ulusların ihtiyaçları arasında temelli farklar yoktur. Süre[k]li toplumsal ve ekonomik ilişkiler insanlığın büyük bir uygarlık yığınının, bir aile haline getirmiştir. Türk ulusunun çağdaş uygarlığı, onun yaşayan ilkelerini olduğu gibi kabul etme kararını verdiğini unutmamak gerekir ... Çağdaş uygarlığa katılma, onu benimseme yolunda kesin kararlar yürüten Türk ulusu, çağdaş uygarlığı kendine uydurmak değil, her ne pahasına olursa olsun o uygarlığın gereklerine kendini uydurmak zorundadır. Bu kanunun amacı din kurallarını ya da alışılmış gelenekleri tutmak değil bütün siyasal, toplumsal, ekonomik ve ulusal eylemleri güvence altına almaktır.¹³⁴

Berkes’e göre Medeni Kanun ile yeni bir siyasi hukuk inşa olmuştur ki Kanun’un devrimciliği burada gizlidir:

Görüyoruz ki Medenî Kanun’un alınışında güdülen amaç halkın yurttaşlık (medenî) ilişkilerini geleneklere, alışkanlıklara ve din kurallarına uygun yolda düzenlemek değil, bunun tersine bu ilişkileri olması gerekene göre yeniden düzenlemektir. Kanunun devrimci niteliği buradadır. Cevdet Paşa, medenî hukuku si-

132 Choukri Cardahi, “La possession en droit ottoman, son caractère, ses effets et les actions possessoires (avec un aperçu de Droit comparé)”, *Revue critique de législation et de jurisprudence*, (yeni seri) cilt 46, 1926, s. 261-262.

133 Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s. 531.

134 A.g.e., s. 531.

yasal hukukun temeli sayıyordu; şimdiyse medenî hukuk yeni bir siyasal hukukun gereklerine uymak zorunluluğuyla kanunlaştırılmıştır.¹³⁵

Berkes söylemekten imtina etmektedir ama Medeni Kanun ile sonuçlanan süreç Türkiye'deki burjuva devriminin oluşum sürecidir. 19. yüzyıl taşra burjuvazisi ile burjuva-bürokrat, finans ve ticaret burjuvazisi ittifakının mücadelesine sahne olmuştur; zaman içinde burjuva-bürokratlar siyaseten elimine olur finans burjuvazisi de Duyun-ı Umumiye'nin kuruluşu ile zayıflarken ticaret burjuvazisi gelişen dünya kapitalizmi ile ilişkileri çerçevesinde bir sıçrama kaydetmiş ticaret ile sanayiye birlikte götürür olmuştur. 1908 devrimi sonrası kızışan rekabetle birlikte Millî İktisat politikaları taşra burjuvazisinin ticaret ve sanayi burjuvazisine evrimini mümkün kılmış, bu oluşan sınıf hâlihazırdaki gayrimüslim ağırlıklı ticaret ve sanayi burjuvazisini oyun dışı bırakmak için elinden geleni yapmıştır. Eski taşra, yeni ticaret ve sanayi burjuvazisi 1917 Ekim Devrimi sonrasında, halk hareketi ve komünizm endişesi altında hâkim olduğu düzenin devrilmesinden korkmuş, zaten kalıbına sığamaz hale geldiği Savigny'ci çizgiden dış dünya ile ilişkilerini de kolaylaştıracak Hegel'ci çizgiye geçiş yapmıştır. Toprak hukukunda görenek hukukunun doğurduğu zor artık Medeni Kanun'un doğurduğu burjuvaziyi koruyan özel mülkiyet rejiminde tanımlı hale gelmiştir.¹³⁶

Diğer taraftan zaten Hegel'ci çizgiyi izleyen ticaret ve sanayi burjuvazisi Savigny'ci çizginin silinmesi ile safra atmış gibidir. 1903'te Guraba-ı Müslimin hastanesi eczacısı olarak atanan Süleyman Ferit (Eczacıbaşı) Bey 1909'da Eczane-i Umumiye'yi, 1911'de de Şifa Eczanesi satın alır, 1919'da İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti üyesidir¹³⁷, 1923'te İzmir İktisat Kongresi Sergisi'ne kendi üretimi tıbbi ve kozmetik ürünlerle katılır, 1926-1933 arası İzmir Ticaret Odası Yönetim Kurulu başkanlığı yapar.¹³⁸ 1908 Martı'nda iplik üreticilerinin fabrikalarını yıkıp döktüğü Yılcızcıadeler, Hürriyet Devrimi'nin siyasi örgütü

135 A.g.e., s. 531.

136 17 Şubat 1925 tarih ve 552 sayılı "Aşarın ilgasiyle yerine ikame edilecek vergi hakkında kanun", yalnız aşar vergisini değil aşar vergisinin tahsil mekanizması iltizamı da yürürlükten kaldırmıştır. Bunun taşra burjuvazisi için iki sonucu olmuştur: Büyük toprak sahipleri aşarın yerine (pek de uzun ömürlü olmayacak) yeni bir tarımsal üretim vergisine tabi olsalar da aşar yükünden kurtulmuşlardır; iltizamın kaldırılmasıyla tamamen kendilerinin kontrolü altındaki bir yatırım alanı ortadan kalkmıştır, bunun sonucunda bazıları 1908 sonrası ağırlık vermeye başladığı ticari ve sanayi yatırımlara hız verirken, bazıları da çareyi mültezimlikten (çok da farklı olmayan) müteahhitliğe geçmekte bulmuştur. İltizamın kaldırılması sonucu ortaya çıkan yeni sınıfsal konfigürasyon taşra burjuvazisinin Hegel'ci çizgiyi, Hegel'ci çizginin de taşra burjuvazisini karşılıklı beslemesini gündeme getirmiştir. 552 sayılı kanun üzerine bu ön-değerlendirmeleri yaparken aşar ve iltizamın kaldırılması üzerine daha derinlikli araştırmalara ihtiyacımız olduğunun altını çizmek isteriz. Konu üzerine nadir bir kaynak üzerinden yapılan öğretici bir çalışma için bkz. Sadık Sarısan, "Mahkeme Kayıtlarına Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında İltizam Problemi: Afyonkarahisar Örneği", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 6, sayı 2, 2004, s. 122-130.

137 Millî Mücadele döneminde burjuvazinin örgütlenmesi kongreler ve cemiyetler temelinde olmuştur, bu konudaki ayrıntılı tartışma için bkz. Sungur Savran, "Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 1: Burjuvazinin Güçleri", *Devrimci Marksizm*, sayı 41-42, 2020, s. 62-70.

138 Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları...*, s. 202, 282-283; Mustafa Albayrak, *Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri, (17 Mart 1919-2 Ağustos 1920)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998, s. 30-31; "Süleyman Ferit Eczacıbaşı Şifa Eczanesi", https://eczacilik.ege.edu.tr/tr-3090/suleyman_ferit_eczacibasi_sifa_eczanesi.html (erişim tarihi 25.03.2023)

İttihat Terakki içerisinde faaldirler, Millî Mücadele süresince Uşak Merkez-i Heyetiyesi’nde¹³⁹ yer almakla kalmazlar, cepheye kullanılmak üzere fabrikalarında şayak dokuttururlar.¹⁴⁰ Kemalist devrim sonrası Londra’da şube açıp İzmir’in de önde gelen işletmelerinden biri haline gelirler. 1927’de ise artık (günümüzdeki Ege Bölgesi Sanayi Odası’nın öncülü) İzmir Sanayi Birliği’nin kurucu üyesidirler.¹⁴¹

Tabii ki Hegel’ci çizginin zaferi Takrir-i Sükûn Kanunu’nun doğurduğu baskı ve sonrasında emekçi kitlelerin haklarına doğru taarruza engel değildir. Ama yine de işlerin burjuvazi için çok da kolay olmadığı, emekçilerin 1908’de makineleri kırdığı gibi 1926’da gerektiğinde patronların yakasına yapışarak meydanı pek boş bırakmadıkları aşikardır:

Halkapınar’ın ratıb [nemli] ve pis bir mahallinde etrafı yüksek duvarlarla muhat olan ve kapısının üstünde (Şark Halı Kumpanyası¹⁴²) levhası bulunan bu fabrikadaki müstahsillerin % 95[i] kadın, çoluk ve çocuktan ibaret olup; son zamanlarda askeri mübayaatın [satın alma] vermiş olduğu battaniye, çaput vesaire siparişi üzerine 1926 Ağustos mahından [ayından] beri günün yirmi dört saatinde faaliyettedir. İşçileri altı yüze iblağ ederek müddet-i mesaiyi on iki saate çıkarmakla yevmiyelere zam icra etmiş ve aynı zamanda on iki saatlik mesaiyi kabul etmeyen elli zavallıya fabrika kapılarını kapamıştır. Terk edilen bu zavallılar memleketin hükümetine ve ticaret odasına arz ettikleri muhik [haklı] şikâyetler nazar-ı itibara alınmadı. Bir gün beş kadın ve iki erkek işçinin fabrika direktörünün otomobiline hücumları ve hak istemeleri zavallıların üçer ay hapislerini intaç etti.¹⁴³

Bu çerçevede 1908 Hürriyet Devrimi’nin sürükleyicisi emekçi sınıflar Millî Mücadele döneminde boy gösterecekler de Millî Mücadele sırasında yenilgiye uğrayarak 1923 Devrimi’nin sürükleyicisi olamamışlardır; ama kendi hukuklarını 1908’deki başarısızlıklarının aksine 1923’te burjuvazi dolayımıyla sınırlı da olsa inşa edebilmişlerdir. İşte bu yüzden “[b]u inkılap Türkiye’nin tarihi inkişaf seyrinde ileriye atılmış bir adımdı, fakat son adım değildir.”

139 Uşak Merkez-i Heyetiyesi aynı İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti gibi Millî Mücadele döneminde burjuvazinin önde gelen örgütlerindendir, bkz. Savran, “Bir İhtilal Olarak Millî Mücadele 1...”, s. 62-70.

140 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “Ege’deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 254-255, 344.

141 Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları...*, s. 203, 292-293; R. Funda Barbaros, *1830-1930 Döneminde Sosyo-Ekonomik Çözüm Arayışları Çerçevesinde İzmir’de Sanayileşme*, İzmir: Ege Bölgesi Sanayi Odası Yayını, 1995, s. 87-90.

142 Kumpanya 1907’de Londra’da kurulmuştur ama idari merkezi İzmir’de olan yabancı sermayeli bir şirkettir. İzmir’deki fabrikasının yanında Batı Anadolu’ya yayılmış geniş bir üretim ağını kontrol etmektedir. 1908 Martı’nda Uşak’ta iplik üreticilerinin fabrikalara saldırımlarının arkasında Kumpanya’nın sermaye içi rekabeti kızıştırması sonucu emekçiler üzerine artan baskı etkilidir. bkz. Elena Frangakis-Syrett, “Modernity from Below: The Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Ltd. of Izmir, 1907-1922”, *Perspectives on Global Development and Technology*, sayı 14, 2015, s. 413-429; Emrah Yılmaz, “Bir Zamanlar Anadolu’da Halı Dokumak: The Oriental Carpet Manufacturers Limited [Şark Halı Kumpanyası] ve Osmanlı Halıcılığındaki Önemi (1907 – 1914)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 21, sayı 2, 2020, s. 291-333; Quataert, “Machine Breaking...”.

143 Konu ile ilgili TKP İzmir İl Komitesi’nin raporu için bkz. Erden Akbulut ve Erol Ülker, *Türkiye Komünist Partisi’nin Bolşevikleşmesi 1925-1928*, İstanbul: Yordam Kitap, 2001, s. 367.

Ekler:

EMİN (SAZAK) BEY'İN DEFTERİ'NDEN:

31 Ekim 1924 Ankara

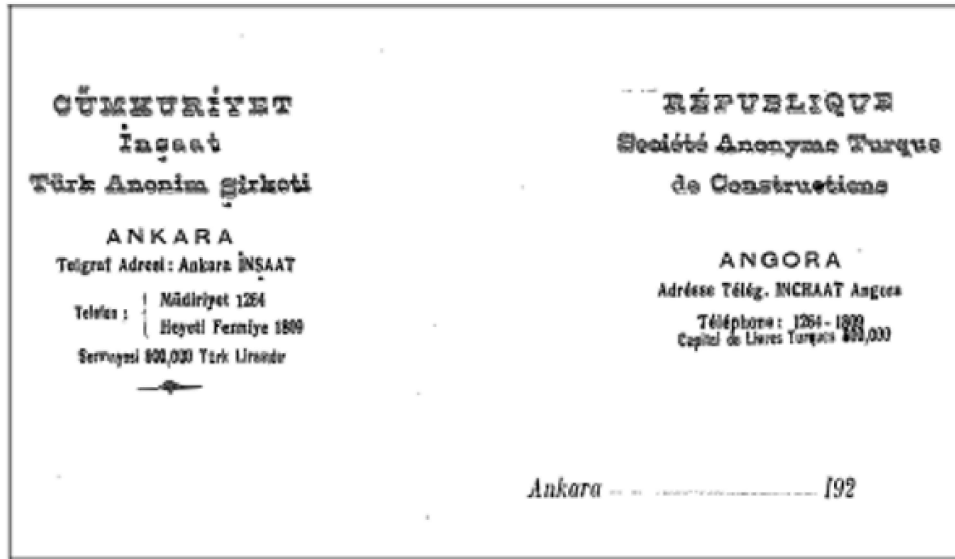
Bu sene, Ankara-Sivas demiryolunun 14-15-16 numaralı üç tünelini ve Çerikli-Sekili kısmını, iki yüze yakın çeşitli köprüyü, Deliceözü'ndeki köprüleri inşa işini üstlendik. Müteahhitliğini kardeşim Habip ile mühendis Şevki ve Behiç Bey'ler adına aldık. Çok sıkıntılı bir dönem geçirdik ve halen geçirmekteyiz. İnşallah sonu iyi olacaktır.¹⁴⁴

26 Ekim 1925 Ankara

Hayli zamandır, olağanüstü halleri de yazamıyorum. Genel durumu, bir inşaat şirketi kurmaya uygun gördüm ve yirmi yıl süreli “Türkiye Cumhuriyeti İnşaat Türk Anonim Şirketi” ünvanıyla, 500 bin lira sermayeli bir şirket kurmakla meşgul oldum. Allah, başarılı kılsın.

Şirkete halen başkası tarafından sermaye konulmamıştır. Sırf kendim idare ediyorum. İnşallah, ümit ettiğim sonuca bu defa gerçekten ulaşırsam, kendimi başarılı sayacağım.

Memlekette henüz tanınmış, yayılmış güçlü bir şirket yok. Biz de hükümet ve halk nazarında “iş yapar” olarak tanınmışız. Memleket, demiryolu vs. pek çok

Sazak, *Emin Bey...*, s. 237.

bayındırlık hizmetine muhtaç. En emin ve en kârlı iş bunu gördüm. Cenab-ı Hak başarılı kılsa, şirketin iki senede iki milyon lira kazanacağını umuyorum. Halen idaresinin mümkün olduğunu da görüyorum. Cenab-ı Hak, kederden korusun.¹⁴⁵

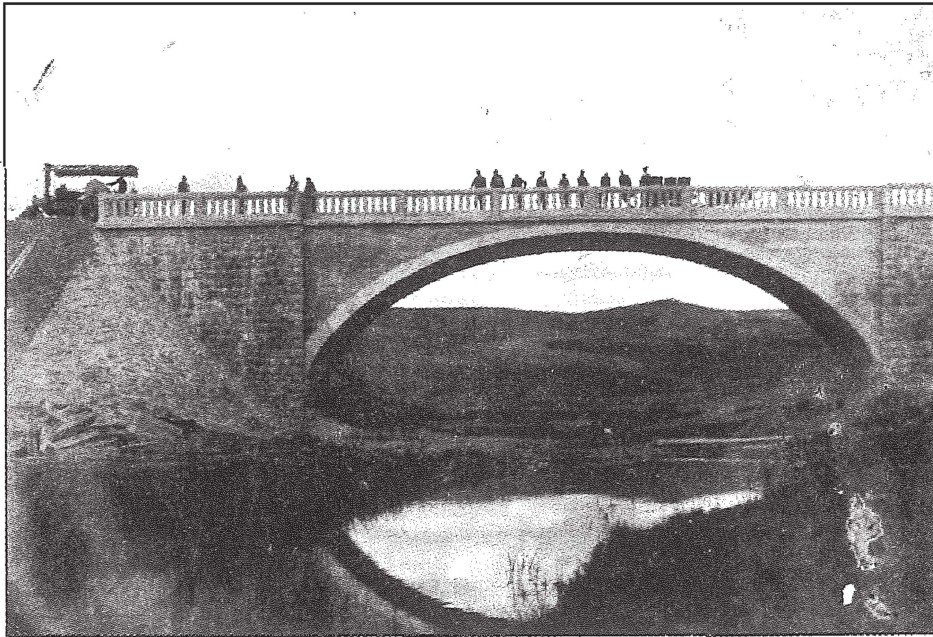
144 M. Emin Sazak, *Emin Bey'in Defteri, Hatıralar*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2009 (2007), s. 238.

145 Sazak, *Emin Bey*, s. 243.

Sazak, *Emin Bey...*, s. 252.

Demiryolu yapımına giren ilk Türk firmalarından Cumhuriyet İnşaat Türk Anonim Şirketi’nin Ankara Sivas Demiryolu hattında yaptığı ilk köprülerden biri.

Sazak, *Emin Bey...*, s. 252.